

Умислен

Умислен и неопределен

познати стана

9(56)

U-82

1908

5 OCT 2011

Ժողովուրդին Մշակութային

թիվ 3

ՍՈՒԼԹԱՆ
ԱՊՏԻԼ ՀԱՄԻՏ
ԻՆՉՊԷՍ ՄԵՌԱԻ

(ՊԱՏՄԱԽԱՌՆ ԳԱՆԹԷԶԻ)

Մանկ, Թեկեղ, Ֆարես.

Դան . Ե . 25

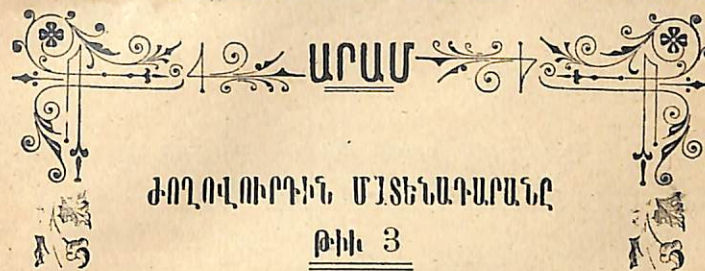

ԴԱՀԻԲԷ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՊԱՐԱՆ

1908

ՍՈՒԼԹԱՆ
ԱՊՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏ
ԻՆԶՊԵՍ ՄԵՌԱԻ

(ՊՍՏՄԱԽԱՌՆ ՖԱՆԹԷԶԻ)

Մանե , Թեկեղ , Ֆարես .

Դան . Ե . 25

ԴԱԶԻԲԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՊԱՐԱՆ

1908

Ժողովրդի մասնագետներ
Հասարակական

Թիի

1. Թրքոֆիլներ Մանգ . 50
2. Հիֆի » » 50
3. Սովետական զորքեր
Ինքնուրույն Մեծ . 1. —

Ի ՄԱՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Թիի 4 . . . ԳՈՂԱՓՈՐԻ ԱԶՆՈՒԹԻՆԸ
Արիստի Գիշտակի

Դիմել առ՝

M. ARAM
Grand Café Arménien
Le Caire - Egypte

5787-73

ՍՈՒԼԹԱՆ

ԱՄՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏ

Ի ՆԶՊԵՍ ՄԵՌԱԻ

(Պատմական ժամանակ)

Մանե, Թեկե, Ֆարես.
Դան . Ե . 25

Ա .

Առաջին . . . : Հասարակ մահկանա-
ցունեքու անհաղթի երկար ժեշ ենք : Սրտա-
տրոփ , բաղյ յուշիկ յուշիկ , մեզ չըջապատող ո-
ղինեքու պէս անձայն անշուշտ յառաջանանք :

Գարնանային զուարթ և զուարճ գիշեր մ'է :
Աստեղաղարդ ջինջ երկինքին մոտ , արեւ-
լոյս լուսնոյ կլորալ միտ ,
մեզիկ՝ ամբողջ աշխարհը , նոյն իսկ ահարկու

Երևոյցը ողորդելով խաղաղիկ և մեղամաղձիկ
լոյսով մը : Կօրմիր Սուլթանին պալատը իր
ամրաշէն պարիսպներով , հարիւրաւոր թընդա-
նօթներով , քսան հազար մարտիկներով սպառ-
նալից , խոր լաւթեան մէջ թաղուած է . նա
կը քնանայ իր որսին ամենափոքր չարժուի
հետադիտող վագրի մը կէս — խօփ աչքերով :
Սպառալէն պաշակներու համաչափ և միօրի-
նակ շրջագայութիւնը խանդակաթ մօր մը օ-
րօրն է Համրտին կասկածալի ականջներուն . հե-
տեաքար կը սիրէ միշտ իր ուղեղին լէջ ու-
նենալ այդ յանգաւոր խժլտոցը , որուն մէջ
կրնայ զանազանել ջլջիկի մը թեաքախումբ
կամ գորտի մը ստոստումը : Ուստի զգուշու-
թեամբ յառաջանանք . . . :

Յառաջանանք , անցնինք սպասաւորներուն
յարկաբաժինները , ախոռները , հիւրանոցները ,
խօկապէս սուլթանաբնակ անհուն շէնքերը : Անց-
նինք , սուղուինք պարտէզին խորը և կանդ-
առնենք հրաշակերտ փոքրիկ տաղաւարի մը
առջև .

Մարդ երկար դիտումներու պէտք չ'ունի
համազուելու համար թէ դրախտանման վայրի
մը վրայ կը գտնուի . Հոն են աշխարհիս երփ-
ներանդ և բուրումնալից բոյսերն ու վար-
դերը , գեղատեսիլ և սաղարթախիտ ծառերը ,
փափկագոյն մարգը . այս ամենը կը շրջապա-

տեն լճակ մը , որուն ջուրերը՝ միշտ հայելա-
նման՝ կ'ընդգրկուին ամենալին պտուղներու
ծանրութենէն վայրահակած ճիւղերով և կ'ալե-
կոծուին գեղահրաշ կտրապներու պարերէն :

Յայտնի է որ Ղազի Սուլթան , դուրանա-
կան արքայութեան մի մանրանկարը իրակա-
նացնելու ցանկութեամբ , շատ մը մասնագէտ-
ներու գեղեցկագիտական և արուեստական յը-
ղացումները շռայլած է հոն : Եւ տեսնելով որ
սոխակներն և ուրիշ փետրաւոր հոգեզմայլ
երգիչները անհուն պարտէզին այն մասը կը
նախընտրեն իրենց անմահական ներկայացում-
ներուն համար , անշուշտ իր նպատակին հա-
սած ըլլալ կարծեց : Ուստի ոչ ոքի ներուած
է այն կողմերը դեղերայածիլ :

Այս էր արդեօք արգելքին բուն պատ-
ճառը : Ո՞վ երբէք կըցած է Սուլթան Համի-
տին սիրտը թափանցել . . . :

Բայց մենք թափանցենք տաղաւարին մէջ ,
զոր այերային կամուրջ մը կը կցէ Բատիշա-
հին մասնաւոր յարկաբաժնին , ինչպէս ամբողջ
Երևոյցը նմանապէս առկախ կամուրջով մը միա-
ցած է Չըրաղանի պալատին , որ մի անհուն
շարունակութիւնն է անծայրածիր Տօլմա — Պաղ-
չէ պալատին :

Տաղաւարը կը բաղկանայ միակ սենեակէ
մը արքայափայել կահ ու կազմածով : Ոսկե-

զօժ ձեզունէ առկախ բազմաճիւղ ջահ մը , վը-
շտակրեայ գահ մը , նոյնպէս փշտակրեայ գրա-
սեղան մը , մի քանի ծանրագին բազկաթոռ-
ներ , թանկագին գօրգեր և այլն : Պատերուն
վրայ տեղ տեղ աննշմարելիօրէն զետեղուած
կօճակներէն կարելի է եզրակացնել թէ՛ Եւթ-
տրականութիւնը մեծ դեր մը կը խաղայ : Ար-
դարեւ ջահը Եւթտրալոյսի համար է և հեռա-
ձայնի կատարելագործեալ երկու գործիքներ
տաղաւարը հաղորդակցութեան կը գնեն՝ մէկ
կողմէն վեհագետին յարկաբաժնին և միւս կող-
մէն ստորերկեայ սենեակի մը հետ : Գրասեղա-
նին վրայ երեք ստուար տետրակներ , որոնց
Իւրաքանչիւրին կողքը հետեւեալ բառերը կը
կրէ՝ կայսերական ձեռքով գրուած՝

ԻՐԱՏԷԻ ՄԱԽՍՈՒՍԷԻ ՇԱՀԱՆԷՄԼԷ ԿԷՕԶԻԻՄ
ԷՕՆԻԻՆՏԷ ԹԱԼԹԻՖ ՕԼՈՒՆԱՆ ԷՇԻԱՍԸՆ ԷՍԱՄԻՅԻ

(Արքայական մասնաւոր հրամանովս այժիս
առջեւ մեծարուած անձանց ցանկը :)

Այս ընդհանուր խորագրին տակը , նօթա-
գրութիւն մը մէն մի տետրակին վրայ , որմէ
կը հասկցուի որ երեք տետրակներէն մին յատ-
կացուած է մահմետականներու , երկրորդը՝ այ-
լակրօն հպատակներու և երրորդը օտարահա-
տակներու : Ամայր է տաղաւարը , թերեւս ոչ ոք
մեզ կը լրտեսէ , ուստի ջահը վառենք և այդ

տոմարներուն պարունակութեան վրայ արագ ալ-
նարկ մը նետենք :

Իւրաքանչիւր էջ բաժնուած է ութը ան-
հաւասար սիւնակներու , հետեւեալ վերնագրու-
թեամբ , կարգահամար , անուն , մականուն , ծը-
նունդ , արհեստ , մեծարանքիմեք տեսակը , քուս-
կան , դիտողութիւնք : Զօր օրինակ՝ քիւ 92, Խա-
յօ, Պետրյեան , 1845 , մանրալիւսնա , հրաշեկ
մոռմակ , 1897 , անյարիախաւս վեց մանչ եւ եր-
կու աղջիկ զաւակներ ունի : Եւ այսպէս կար-
գաւ . . . :

Այս կարգահամարը մահմետականաց տու-
մարին մէջ կը հասնի 492ի , այլակրօններու՝
318ի և օտարահպատակներու 49ի : Մի քիչ
ուշագրութեամբ պիտի տեսնենք որ պատանի-
ներ և կիներ փոքր թիւ մը չ'են կազմեր . թե-
րեւս այս պատճառաւ է որ այս դասակարգի մե-
ծարուածներուն արհեստի սիւնակը բաց մնացած
է : Բայց չ'ուշանանք և այդ մահաշունչ տետ-
րակները գոցենք , կօճակի դարձուածքով մը
լոյսը մարենք և խաւարի մէջ շարունակենք ,
վասն զի երեւակայութիւնը ո'րքան ալ ճշմար-
տանման ըլլայ , աւելի կը մոլորի լոյսի մէջ քան
խաւարի մէջ . . . :

Սակայն գտնենք այս պաշտօնին կիկղոպը։
Ըսինք որ հեռաձայնի գործիքներէն մին կը
յանգի սուլթանական յարկաբաժնին և միւսը
կ'իջնէ ու կ'իջնէ . . . : Սօտենանք ուրիմն ա-
ռաջին գործիքին և զանգակահարենք։ Մէ'կ, եր-
կո'ւ, երե'ք . . . պատասխան չկայ։ Բայց կըր-
նանք վստահ ըլլալ որ մարդը չ'է քնացած .
քունը՝ խաւարին երկիւղէն՝ արշալոյսին մօտ մի-
այն կը համարձակի գաղտագողի այցելել այս-
պիսի հոյակապ սպանդանոցները, և հիմա հա-
ղիւ կէս գիշեր է . . . : Ձեռք առնենք հեռա-
ձայնի միւս գործիքը . մէ'կ, երկո'ւ . . .
դէ՛հ, մեղի կը պատասխանեն։ Կեանքը հոն է,
գետնին տակ։ Օ'ն, իջնենք, խորասուզուինք
հողերու ներքեւ, մահաբոյր վայրերէն խոյս տա-
լու համար . . . :

Բայց նախ տաղաւարէն դուրս ելլենք և
մարդերու վրայ իջնենք։

Փշալից նռնենիի մը կեղծուպատիր չուքին
տակ, հօղի փոքր մի բարձրութեան ներքեւ,
երկաթեայ օղակով քար մը կայ, որ անցք կու-
տայ աստիճանաւոր վայրէջքի մը։ Սոյն վայր-
էջքը, թեթեւագէտ ոլորապտոյտ, կ'առաջնորդէ

գետնափոր և բաւական ընդարձակ զնտանի մը,
ճիշտ լճակին տակ . հետեւաբար միշտ տղմա-
թաթախ, միշտ ղեռնալից։ Թաքերը անօգու-
թեան և աչքերը մթութեան վաթուելէն ետքը,
պաղարիւն այցելու մը, կանթեղի մը խաւար -
լոյսին շնորհիւ կրնայ նշմարել փայտէ, երկա-
թէ առարկաներ, ալլաղան ձեւերով և մեծու-
թիւններով։ Ունելիներ, արքաններ, ոտնաման-
ներ, ձեռնոցներ, շիշեր, կրակարաններ, սա-
ներ, սալեր, օղակներ ամենայն կարգապահու-
թեամբ, կարծես տանտիկնոջ մը հոգածութեամբ,
կուտակուած են ուրոյն ուրոյն, ըստ տեսակին։
Աներեւոյթ ձեղունէ մ'առկախ չուաններ, խեղդ-
կապներ, մեծ խնամքով ոլորուած, թեթեւօրէն
կը տարուբերուին խոնաւածին մահառու հովա-
հոսանքին առջեւ։ Միակ բանը, որ բնակչալից
աշխարհը, պայծառ արեւը, կենսաբաշխ զեփիւռը
կը յիշեցնէ, հեռաձայնի գործի մ'է, որուն հա-
ղորդակցութեան գիծը կը բարձրանայ դէպ ի
վե՛ր, դէպ ի վե՛ր, մինչև աներեւութանալը . . . :

Տեղւոյն գիրքը կամ աիրող կամքը չներեր որ
լուսամուտ մը բացուի լոյս աշխարհի վրայ, ուս-
տի ձէթալից կանթեղ մը կը վառի հոն, գիշեր
ցերեկ, ինչպէս ուխտատեղիներ, ինչպէս սուր-
բերու մասունքներու առջեւ . . . : Բայց, գէթ
այս կէտին վրայ Մեծ Դահլիճը, իր ամենահեզ-
նող սրտին մէջ անգիտակից - կամ ինչ որ մի

Լենոյնն է — բնազդային յարգանքի մը , ճշմարիտ մեծարանքի մը մղումին հպատակած է : Արդարեւ այդ նկուզը , այն զնտանը , Սուլթան Համիտի քաղաքականութեան , զառանցանքին , բանդա-գուշանքին յագուրդ տալու համար նահատակուած մարդազոհներուն մարտիրոսարանն է . . . :

Ժամանակակից Տանթէ մը երբէք չպիտի վարանէր գրեւ այս զնտանին քարեայ կափարիչին վրայ ,

ՈՎ ԴՈՒՔ , ՈՐ ՀՈՍ ԿԸ ՄՏՆԷՔ ,

ԼԻՅՆՅԷՔ ԱՄԵՆ ՅՈՅՈ

Եւ միթէ արքայութեան քով դժոխք ալ պէտք չ'է . . . :

Ո՛հ , բաղմամբիւ , խիստ բաղմամբիւ են հոն մտնողներ , գաղտնի ոստիկանութեան հսկողութեամբ պալատ բերուելէն ետքը : Բայց գուրս ելլի՞ . . . ո՛չ ոք : Այր և կին , ծեր և տղայ , կոյս և պատանի , ով որ ինկած է այդ որջին մէջ , վեհապետին հանդէպ իր իրական կամ կարծեցեալ անհաւատարմութիւնը անպատմելի և երկայնատե տանջանքներու մէջ քաւելէ ետքը , կէս ողջ կէս մեռած , պալատին և փողոցներուն տակէն , գետնափոր նկուզներէ քաշկատուելով ծովը նետուած է , գիշերուան այն

ժամերուն , ո՛ւր ամբողջ բնութիւնը կը հանգչի և ո՛ւր Արարչին մշտաբերուն աչքերը միայն կը տեսնեն . . . :

* * *

Պատէն առկախ կ'երեւան խաչեալ Քրիստոս մը՝ երեսնուէ , հրէական կաշեայ ճակատնոցներ և բաղկապներ , և՛ տուփի մը մէջ՝ մի քանի սպիտակ մազեր , որոնք մեծ Մարգարէին օրհնեալ մօրուքը կը ներկայացնեն : Սեղանի մը վրայ կը տեսնուին Աւետարան մը , Հին Կտակարան մը և Գուրան մը : Ամեն ամբաստանեալ , ըստ իր դաւանանքին , այս նուիրական գիրքերու և իրերու առջև երգուընցած և ինքնաբերաբար կամ թեւ լադրաբար պատասխանած էր իրեն ուղղուած հարցումներուն , առանց երբէք տանջանքէ զերծ մնալու , կամ իր կեանքն ազատելու :

Անկիւն մը , տախտակեայ մահճակալի մը վրայ կը տքայ մահամերձ մը , անդոյն և անաշուն քուրջերու տակ :

Այս անձը Օսմանեան յաւիտենական կայսրութեան երսունը չորրորդ մեծազօր ինքնակալ , հաւատացեալներու հրամանատար , Սուրբ Տեղեաց պաֆագան , Մեծ Մարգարէի յաջորդ , Աստուծոյ շուք , Դադի Սուլթան Ապտիւլ Համիտ

Խան Երկրորդն է։ Եւ իր հիւանդապահն է փտած ,
կքած , գրեթէ անդամալոյծ , հարիւրը անցուկ
սեւամորթ մը , որուն գրկացը մէջ մեծցած է
Ապտիւլ Համիտ , իր մայրը՝ Սուլթան Մէճիտի
կինը շատ շուտ կորսնցնելէն ետքը :

Օրը օրին , ճիշդ ամիս մ'առաջ էր :

Ապտիւլ Համիտ , ըստ սովորականի , գրեթէ
ամբողջ գիշերը իր յարկաբաժնին գերեզմանա-
կան խորհրդաւորութեան մէջ անցընելէն ետքը ,
իր մշտապէս յարաճուն մարդախօշոշ մտաղբա-
ղումներուն և ուտիկանական անսպառ տեղե-
կագրութեանց ընթերցումին հազիւ մի քանի
ժամ դադար տուած էր , նոյն իսկ իր հաւա-
տարմագոյն պահակներէն դադանի քնանալով ,
պալատին անհամար սենեակներէն մէկուն ու-
կեթեւ և մարգարտայեռ մի բազմացին վրայ
ընկողմանած :

Վոսփօրի Մայիսեան անդուգական արշալոյ-
սին բարեւոյթ թեւաւոր նուագածունները իրենց
հոգեպարար աստուածաքարոզութիւնը գեռ
չէին սկսած , երբ թագակիր գեղաղզը , հաղա-
բաւոր օձերէ և կարիճներէ խայթուածի մը
մահամարտ յուսահատութեան խոյանքով պառ-

կած տեղէն վար ցատկեց , տակաւին կատարե-
լապէս չարթնցած և պաղ քրտինքով մ'ողող-
ուած :

Կեանքեր կան , որոնց երկայնութիւնն ու
տոկունութիւնը , հանգամանքներն ի նկատի առ-
նելով , անլուծելի առեղծուածներ են ամեն ա-
նոնց համար , որոնք մակերևոյթէն միայն կը
գտտեն , և այս պատճառաւ ալ գրեթէ միշտ
սխալ եզրակացութեանց կը յանդին : Բժշկական
տարեգրութեանց մէջ հազուադիւր է գտնել
պատմութիւնը անձի մը , որ ամիս մը շարունակ
ամեն տեսակ վախի մէջ ապրի , անբաւական
սնունդով և անբաւական քունով , առանց զոնէ
խեղճ վրայ չտալու : Բայց ահա մարդ մը ,
Սուլթան Համիտ , որ երեսունհինգ տարիներէ
ի վեր կը հեգնէ , կ'ընդոտնէ բնական և մարդ-
կային ամեն օրէնքները , ինքզինքն ենթարկելով
իր ընդվզումին անխուսափելի հետեանքներուն
այսինքն քունի , սնունդի , վերջապէս մարմնոյն
անհրաժեշտ ամեն բանի կարօտութեան , առանց
մի որ և է տուժումի , ինչպէս կը վկայեն զինք
ճանչցողները : Ի՞նչ կրնանք հետեցնել այս ե-
րևոյթէն : Բնական օրէնքներու չգոյութիւն ,
թէ ոչ — սովորական խառնուածքի մը գոյու-
թիւն : Տղայական է առաջին ենթադրութիւնը ,
իսկ երկրորդը վիճ մը կը բանայ իմ առջև : Ի՞նչ
տեսակ նիւթերու , ո՞ր աստիճան հանճարեղ բա-

զադրութիւն մ'է այդ մարմինը : Ի՞նչու այս առանձնաշնորհումը մարդու մը , որ իսկապէս պատուհաս մը եղած է թէ՛ իրեններուն և թէ՛ օտարներուն . . . : Երջանի՞կ է այս մարդը, թէ՛ ապերջանիկ. բարեգո՞րծ է թէ՛ չարագործ : Յատուկ մարմնացօ՞ւմն է չարին , ինչպէս երբեմն բարին ալ կը մարմնանայ նախախնամական ծրագիրներ գործադրելու համար. . . : Հարցումներ կը վխտան բայց պէտք է կանգ առնել : Բաւականանա՞ք ապահով ըլլալով որ երջանիկը խըղճախայթ չ'ունենալով հանգիստ քուն կը քաշէ և բարեգործը լոյսէն ու բազմութենէն խոյս չ'տար . . . :

. :
Գինովի մը երեքուն քայլերով պատուհանի մը մօտեցաւ և փեղկերը բացաւ :

Ագամաւոյսը սպիտակ գիծերով կը ճեղքէր մթութիւնը , զոր՝ միւս կողմէն՝ առաւօտեան մեղմասիւք հովը կ'ալէր կը քշէր երկրիս մըթնոլորտէն : Տակաւ կը լռէին գիշերային խորհրդաւոր շշուկները , և անոնց տեղ կ'ըսկսէր օդաբնակ փետրաւորներու զմայլելի ճլլլուքը , կեանք և ուրախութիւն տալով մահահատարհաւրալից պալատին , որ գիշեր մ'ալ հեծեւած էր արիւնխուսմ բռնապետի մը անտանելի ծանրութեան տակ :

Բատիշահը լիաթուք ծծեց զովարար օգը ,

զոր բնութեան Հրամանատարը հաւաստապէս կը շաւղէ , ինչպէս իր ուրիշ անհամար պարզեաները , նիւթական և բարոյական ամեն դասակարգի արարածներու , ի փոխարէն ուրիշ ոչինչ պահանջելով , բայց միայն սէր առ ինքն և սէր առ միմեանս : Եւ Սէր կը քարոզէ , կ'աւետէ և կը բուրէ մանաւանդ առաւօտեան այս վճիռ խաղաղութիւնը : Հօս անձնական տպաւորութիւն մը :

Երբ անպատմելի բազդն ունեցած եմ հանդիսատես ըլլալու աղջամուղջներուն գրեթէ անընթարեւիորէն տեղի տալու մեղմօրէն և աստիճանաբար աճեցող լոյսին առջև , երկրագունդիս ծնունդին հանգիստտես ըլլալու համալուծման եմ : Եւ այս արարչագործութեան մէջ ուրիշ խորհուրդ չ'եմ տեսած բայց միայն Սէր , այնքան մեծ , այնքան խորունկ որ մարդկային իմացականութիւնը — իմ՝ զրայ դատելով — ո՛չ կրնայ ըմբռնել , ո՛չ կրնայ երեւակայել : Եւ արդարեւ անծայրածիր տիեզերքին , անթիւ անհամար աշխարհներու Տէրը ի՞նչ պէտք ունէր աւազի հատիկ մ'ալ նետել անսահմանութեան մէջ , եթէ զայն ևս ոչնչութենէն զգայնութեան , և զգայնութենէն երանութեան հասցնելու սիրալիր գիտումը չ'ունենար . . . :

Լոյսին պարբերաբար խաւարին ու վերածնունդը և՛ եղանակներու յաջորդութեամբ՝ ամբողջ բնութեան պարբերաբար մեռնիլն ու վերա-

կենդանացումը ինծի ուրիշ մտածում մ'ալ
ներշնչած են . մտածում՝ որ նիւթապաշտները
պիտի ժպտեցնէ . . . : Կը խորհիմ որ անկեն-
դան իրերու վրայ այնքան հոգ տանող Զօրու-
թիւնը — հաւատացեալներուն նախախնամութիւ-
նը — չկրնար նուազ նախանձախնդիր ըլլալ իր
բանաւոր արարածներուն ապագային մասին :
Հետեաբար ես կը հաւատամ որ մարդկային
կեանքին գիշերը կամ ձմեռը եղող մահէն ետքը,
ո՛չ թէ անհետացում այլ վերապրում ամեն
կասկածէ վեր է . . . :

Ապտիւլ Համիտ կոչուած զանգուածին հա-
գին , պահ մը ինքզինքը մոռցած , նորածին
լոյսին առջև յափշտակուած կը մնար և մայրու-
թեան պատրաստուող թռչուններուն գոհաբա-
նական դեղդեղանքը մօտիկ կ'ընէր : Կը յիշէր
այն բարեբաստիկ օրերը, յորում ինքն ալ, Սըր-
բուլթեան ձեռակերտ , իր անմեղութեան մէջ
պարուրուած , աղատօրէն կ'օրհնաբանէր Մեծ
Հոգին , կը խալտար , կը ցնծար : Ո՛րքան փոփո-
խութիւն այն օրերէն մինչև այս օրեր . . . :
Երկրային կեանքին յարակից փորձութիւններէն
յաղթուած , ամենաստորին հոգիներու համա-

հաւատար եղած էր , եթէ իր չտրասիրութեամբ
զանոնք գերազանցած չ'էր :

Բոլորովին ապականեալ , զուտ պատուհաս
հոգիներն ալ երբեմն՝ ակամայ անդրադարձու-
թեամբ մը՝ կը պժգան իրենց արարքներէն ,
կ'անիծեն իրենց մալորութիւնը և՛ անցեալին
վերջուշումովը՝ գլխովին տարբեր կենցաղ մը
սկսելու որոշումը կուտան : Առգիւնք խղճի ձայ-
նին , որ անգնդախոր ռճիրներու կոհակներէն
դուրս սլանալու միջոցը կը դնէ մերթ , մա-
նաւանդ այն ժամերուն ո՛ր կեանքի պայքարը
տակաւին չ'է սկսած :

Ապտիւլ Համիտ որ տխմար չ'էր , ո՛չ ալ
անհաւատ , կ'ըզար թէ ո՛ր աստիճան ահաւոր
պատասխանատուութիւն կը ծանրանար իր վրան :
Կ'ըզար տարբեր ուղղութեան մը գալու ան-
հրաժեշտ հարկը , բայց ո՛ւրկէ առնել ունակու-
թիւն մը ձգելու զօրութիւնը : Գութը ցամքած ,
դաղանութեան մէջ փտած սիրտ մը ի՞նչպէս
վերակենդանացնել , զայն ազնիւ բաբախումնե-
րու , վսեմ շարժումներու աղբիւր մ'ընելու հա-
մար . . . :

Յանկարծ , Օսմանեան կայսրութեան մայրա-
քաղաքին չորս կողմէն , զբեթէ մէն մի փողո-
ցէն , մեղամաղձիկ , աղերսալի , ներդաշնակաւոր
ձայներ օդը պատռելով վեր սլացան , հաղարա-
ւոր մղկիթներէն հրաւերներ կը թռչտէին դէպ

ի հաւատացեալներ, զանոնք դերագոյն էակին երկրպագութեան բերելու համար :

Ապտիւլ համիտ սարսուեցաւ, պատուհանը գոցեց և հեռացաւ ինքնիրմէ դժգոհ : Սենեակին մէջ մի քանի պոստիւններէ ետքը, յանկարծ կանգ առաւ : Ձայները տակաւին չ'էին դադարած : Ուղեց ինքն ալ աղօթել. վասն զի ինչպէս ապահով էր իրեն թագաւոր մ'ըլլալուն, նոյնպէս ալ ապահով էր դատաւոր մ'ունենալուն : Բայց հաւատքը նախապաշարօններով խառն բան մ'էր. ուստի չ'համարձակեցաւ ծնրադրել : Արտաշին առջև իր սիրտը բանալու կը վարանէր . վարանում, զոր քաջ կը ճանչնան անհաւատարիմ ամուսիններ, պարտազանց պաշտօնեայնէր և ամօթալից հիւանդութիւնով տառապողներ . . . :

Սակայն կասկած մ'ունեցաւ իր յանցապատութեան վրայ և սկսաւ խորհիլ : Մեղագրելի ինչ ըրած էր իր գահակալութենէն ի վեր :

Այո՛, գիտէր որ հոգեւով մարմնով ինքզինքը նուիրած էր աղգասիրութեան, հայրենասիրութեան սուրբ դատին : Բայց միթէ այս յատկութիւնները իբրեւ առաջնակարգ առաքինութիւններ երգուած չ'են ամեն աղգերու հին և նոր բանաստեղծներուն և բարոյախօսներուն կողմէն : Իր աղգին և հայրենիքին թշնամիներուն դէմ մղած մեծ պայքարին մէջ, անշուշտ քիչ մ'ալ անմեղ արիւն թափուած էր : Պատերազմի

գաշտին վրայ ո՞ր զօրապետ, կամ ո՞ր վեհապետ կրնայ դնդակին այնպիսի ուղղութիւն մը տալ որ ճիշդ նշանակուած տեղը զարնէ : Հայրենասիրութեան և աղգասիրութեան պէս ամենէն նուիրական զգացումներուն արտայայտութեան մի քանի հարկադրեալ բրտութիւնները կարելի է իբր ոճիր նկատել : Իսկապէս սուրբ դործ մը ի՞նչպէս դատապարտելի կրնայ ըլլալ : Հակառակը ենթադրելով, այս ակամայ ոճրագործութիւնը միթէ նախապէս ներուած մեղք մը չ'էր : Իր կրօնքին վարդապետները բացառելով, իրեն հպատակ քրիստոնեաներուն և հրէաներուն կրօնապետները, նոյն իսկ անկախ և անվախ Պապին ներկայացուցիչները քանի՞ցս իրեն կը չ'նած են որ « *ամեն իշխանութիւն Աստուծմէ սրուցաւ* . Աստուծոյ մասը քաղաւորներուն սրսին վրայ է, հետեւաբար քաղաւոր մը չ'կրնար չար գործել » :

Միթէ այս հաւատարմութիւնը չի՞ նշանակել թէ ինչ որ ըրած է, բարի ըրած է : Աւելին կայ . կարելի է՞ր որ Աստուած յաշտութեամբ պսակէր իր բոլոր ձեռնարկները, եթէ անոնք իր նախախնամական կամքին հակառակ ըլլային . . . :

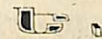
Ուրեմն . . . :

Ամեն արարած ճակատագիր մ'ունի, զոր ըստ կամս փոփոխել իրեն տրուած չ'է : Մեղան

չել պիտի ըլլար խորհիլ թէ Աստուած կ'անդի-
տէր իրեն — Ապտիւլ Համիտի — ապագայ կեն-
ցալը, երբ զինք ստեղծեց : Արդ, նախատես-
ուած արարք մը, արդէն թոյլատրուած ըսել
է : Ինքն ուրիշ բան չ'ըրաւ, բայց միայն հը-
պատակիլ իրեն սահմանուած պաշտօնին պահան-
ջումներուն : Իր հրաշարի կեանքն ալ ապացոյց
մը չ'էր որ Աստուած իրեն հետն էր : —

Հօրմէ մօրմէ որք իր մատղաշ տարիքին
մէջ, արհամարհուած իր հօրեղբայրը Սուլթան
Ազիզէն, որ անոր մէջ ո՛չ թէ կայսերազուն իշ-
խան մը՝ այլ քրջահաւաք մը կը տեսնէր, ա-
նարգուած մեծ ու պզտիկ ամեն նախարարներէ
և պալատականներէ, որոնք իրեն և դահին մի-
ջև երկու անդունդներ կը տեսնէին. առաջինը՝
յաղթանդամ, կորովի և երիտասարդ Սուլթան
Ազիզ, երկրորդը՝ ամենէն սիրուած, Քահակալ
Սուլթանին աչքին լոյսը և աղբին յոյսը եղող
գիտուն, Ֆարմաստն և լեզուներու հմուտ ար-
քայորդին Մուրատ : Այս հանգամանքներուն
տակ ո՞ր խելօքը, ո՞ր հեռատեսը պիտի հա-
մարձակէր մարգարէանալ թէ ինք, Ապտիւլ Հա-
միտ, որ մը դահը պիտի բարձրանար, և Օս-
մանեան հարստութեան ամենէն երկայնակեաց
թագաւորներէն մին պիտի ըլլար : Արդ, քանի
որ այս բանը եղաւ, քանի որ՝ երեսունուհինգ
տարի տիրապետութենէն ետքը՝ իր վաթսուս ու

վեցերորդ տարիքին մէջ տակաւին քաջառողջ
է, ըսել է որ այս բանը պիտի ըլլար : Ո՞վ
կրնայ ի դերեւ հանել երկնային վճիռները . . . :

Ապտիւլ Համիտ կը շարունակէր իր անձայն
մենախոսութիւնը .

Մարդկային տեսակէտով ալ եպերեւի գործ
մ'ըրած չ'էր։ Իրա՛ւ, զինք կարմիր Սուլթան, արիւ-
նախում՝ հրէշ, ոճրագործ, մարդասպան յորջոր-
ջողներ դտնուեցան, բայց անշուշտ անոնք կեան-
քի և պաշտօնի պահանջներուն անտեղեակ տը-
ղէտ և խռովարար արարածներ էին, տեսակ մը
մենամոլներ, որոնց ձայնը սենեակէն դուրս
չ'ելլեր . . . : Ասոր ալ ապացոյցն այն է որ՝
ամենէն քաղաքակիրթ և մարդասէր ճանչցուած
աղգերու վեհապետները — իր պաշտօնակիցները —
երբէք արեան բիծեր չտեսան իր կայսերական
նշաններուն ու նուէրներուն վրայ . . . : Քրիս-
տոնէութեան անսխալ ներկայացուցիչը կոչուող
Պապէն անդամ շնորհակալութեան, մաղթանքի
և օրհնութեան ինքնազիր դրութիւն մը չ'ըս-
տացա՛ւ, Նորին Սրբութեան ընծայուած թան-
կադին մատնիներու իբր ստացագիր . . . : Հա-
պա սա Քալէրններու և թագաւորներու կողմէն

յոտա կայսերական զաջոյից իրարու ետեւ ե-
ղած աշխույթիւնները , իրեն հետ ողջագու-
րումները եւ՛ր , եւ՛ն մի թէ փառաւոր փաստեր չե՛ն
իր անմեղութեան , իր միջոցներուն օրինաու-
րութեան :

Եւ մինչդեռ , այդ քաղաքակիրթ , խաղա-
ղասէր ազգերէն ամեն մէկը իր գրացույն ունե-
ցածը յափշտակելու կը նկրտի , ինքը ս՛րուն եր-
կիրը զրաւած է , ունեցածը պահպանել ուղե-
լէն անդին անցած է : Ո՛ր մի փեհապետ իր
ապօտամլներուն « Բարի եկաք , հրամայէ՛ք ,
ահա ձեր ուղածը » ըսած է և կ'ըսէ :

Զգե՛լով հին ժամանակները , դեռ չմոռ-
ցուեցան այն օրերը , ո՛ւր սահմանակից քրիս-
տոնեայ թաղակիր մը բիւրաւոր մարդեր ջար-
դեց , այն ալ իր կրօնակիցներէն : Ամբողջ Ափ-
րիկէի կոտորածները , երեք քրիստոնեայ տէ-
րութեանց կողմէն քրիստոնեայ Բոլոնիայի վրայ
կատարուած բռնութիւնները , քաղաքակրթու-
թեան ռազմիրայ ճանչցուած Ամերիկայի աջ ու
ձախ ոտնձգութիւնները . . . ո՞ր մէկը համբել , ո՞ր
մէկը յիշել . . . : Ուրեմն ի՛նչ . . .

Մարդկային և քաղաքական տեսակէտով
ամենուն ներուածը իրեն միայն արգելուած է :
Եւ ի՛նչու , վասն զի ինք Ասիացի է և միւսները
Եւրոպացի . ինք մահմետական , և միւսները քրիս-
տոնեայ . խնդալու բան . . . : Բայց նոյն իսկ այդ

Եւրոպացիները , այդ քրիստոնեայները չե՛ն որ ,
երբ խնդիրը իրենց շահը պաշտպանելու կամ ու-
րիշները կողոպտելու վրայ է , անգաղար առաջ
կը քչեն այն բանաձևը թէ « լուսասկի միջոց-
ները կ'արդարացնէ » և թէ « իրաւունքը ուժից
սեղի տալու է » :

Ա՛հ , կեղծաւորներ , խաբեւանե՛ր . . . :

.

Այս ինքնարդարացումի ճիգերէն քաջակեր-
ուած , Բատիշահը ըմբոստացաւ իր հեծեծող
խղճին դէմ , և հաստատ քայլերով ուղղուե-
ցաւ դէպ իր աշխատասենեակը , ու՛ր շատոնց
հասած էին ոստիկանութեան և Օսմանեան դեա-
պաններուն հեռագիրներն ու տեղեկագիրները :

1910 ի Ապտիւլ Համիաը Փիլիքպպէս շատ
չէր տարբերէր 1895 ի Ապտիւլ Համիտէն : Տա-
րիները սահած անցած էին առանց անոր վրայ
ներգործելու : Ուշագիր դիտող մը թերեւս զայն
պիտի գտներ աւելի կայտառ , աւելի առոյգ :
Բնութիւնը , երբեմն , կը սիրէ կատակներ ընել
անոնց , որոնց անդրջուելու ժամը հասած է :
Այսպէս , շատ անգամ , հիւանդ մը որ աղէկցած

կ' երեւայ , յանկարծ աչքերը կը խփէ վերջնականապէս :

Բատիլչահը մենամուտութիւնն ունէր , ամենօր , առտուն կանուխ , ոստիկանական և դիւանագիտական թուղթերը քննելու և անոնց լուսանցքին վրայ իր դիտողութիւնները գրելու : Յետոյ ձեռք կ'առնէր դատաւերու կառավարչապետներուն տեղեկագիրները : Եւ կաթնեղէնէ կամ խաչած հաւկիթներէ բաղկացած նախաճաշէ մը ետքը , ունկնդրութիւն կուտար դեսպաններու և նախարարներու , կամ ո՛չ ոք կ'ընդունէր , տեղեկագիրներէն կրած տպաւորութեան համեմատ :

Գահակալութեան օրէն իվեր ամեն ճիգ թափած էր Պետութեան բոլոր գործերը իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնելով Բարձրագոյն Դուռը , նախարարաց ժողովը չբացնելու համար : Եւ թէ՛ իր այս նպատակին հասնելու և թէ՛ կայսրութեան մէջ Սահմանադրութեան նորամուտ գաղափարն ու նորածին Երեսփոխանական ժողովը խանձարուրին մէջ խղդեղու համար , ո՛չ մի միջոցի առջև չ'ընկրկեցաւ : Երբ Սուլթան Մուրատի խիստ չափազանցուած և դիւրաւ բուժելի յիմարութենէն աւելի Միթհատ և Հիւսէյին Աֆիւ բաշաներուն միջև բացուած առաջնութեան մրցումը իրեն ճամբայ հարթեց մինչև օսմանեան գահը , անկկայ այն ատենէն հասկցաւ թէ միա-

հեճան ըլլալու և կուրօրէն հնազանդուելու համար , պէտք է իրերատեղութեան հուրը միշտ վառ պահել թէ՛ իր նախարարներուն և թէ՛ օտար տերութիւններու մէջ : Եւ երբէք չչեղեցաւ իր այս ուղղութենէն , զոր թէև ազատախոհ , բայց փառամոլ ազգասէրներ իրեն ցոյց տրւած էին . « բաթանեա՛ զի տիրեսցես » , այս էր եղած իր միակ քաղաքականութիւնը : Իր նախարարները երբեմն փաղաքշելով և երբեմն ըստպառնալիքի տակ առնելով , օտար վեհապետներէն միոյ՝ խնդալով , միւսին սրգոյնելով , երրորդին առջև խոնարհելով , չորրորդին սուքը լըղելով , և միշտ մի քանիները իրարու ձգելով իր նպատակը առաջ տարած էր քիչ կամ շատ յաջողութեամբ : Մէկ խօսքով , իր ամբողջ կեանքը աշակերտացում մը եղած էր համբաւաւոր Մաքիաւելին , որուն քաղաքագիտական երկերուն ձեռագիր թարգմանութիւնը գտած էր սուլթանական թանգարանին մէջ , և որուն իշխանին 18րդ դարիսը գոց ըրած էր . « զլուխ՝ որ կը սորվեցնէ թէ « վեհապետները ի՞նչպէս խօստմընադա՞ն ըլլալու են » :

Սուլթան Համիտին նպատակին խօսքն ըրինք քիչ առաջ : Ի՞նչ էր այդ նպատակը :

— Համիտլամութիւն . . . :

Իր երեսուն ու հինգ տարի թագաւորութեան միջոցին ըրած գործերովը նա բաւակա-

նաչափ ցոյց տուաւ որ՝ եթէ գիտութիւններէ զօրկ էր և օտար լեզուներու ո՛չ հմուտ , գէթ լաւ ուսումնասիրած էր թէ՛ իր ցեղին պատմութիւնը և թէ՛ ազգերուն հոգեբանութիւնը :

Պատմութիւնը իրեն կը ցուցնէր թէ՛ թըրքական կայսրութեան փառքը այն ատեն միայն նսեմանալու սկսած է , երբ կրօնքի դադափարը արեւմտեան գաղափարներու հետ շաղախուելու սկսած է : Յայտնի էր նաև որ խաչակրութեան օրերը անդառնալիօրէն չ'էին անցած : Պայքարը կը շարունակուէր երկու կրօնքներու միջև , թէ և աւելի խուլ և նուաղ արինալի , վաճառականութեան և քաղաքակրթութեան քօղին տակ : Եւ որովհետև թուրք տարրը հնարամտութեան և ճարտարագործութեան մէջ երբէք չպիտի կլրանար մրցիլ քրիստոնեաներու հետ , ահներև էր որ իր զօրութիւնը հետզհետէ պիտի կորսնցնէր և օր մ'ալ բոլորովին պիտի անհետանար՝ ուրիշին հպատակութեամբ կամ այլապէս : Ուստի այս անդամանելի վերահաս վտանգին առաջին առնելու համար , հարկ էր իսլամութիւնը իր ծագումին առաջին օրերուն վերագարձընել , օգտուելով անոր անտաշ , անոպայ և մոլեռանդ մեծամասնութեան հրօսակային միտումներէն : Հետեալար անհրաժեշտ էր քրիստոնեայ տարրին դիմակը վար առնել , և մահմետականներուն մատնանիշել այն վիհը , դէպ ուր իսլա-

մի կրօնքն ու կայսրութիւնը անընդհատաբար կը մղուին ուրիշ ազգերու կողմէն :

Վերջին Յունա-թրքական պատերազմը տա-կաւին մաղցուած չ'էր : Ատոր խղճալի արդիւնքը բաւական չ'էր փաստելու համար թէ քրիստոնէ-ութիւնը ուխտած էր մահմետականութիւնը երկրիս երեսէն ջնջել : Կարելի էր ուրիշ գիտումի վերագրել այն իրողութիւնը թէ՛ երբ , թուրքիոյ մէջ , մի քանի խաչապաշտներ կը վնասուին կամ կ'սպաննուին անհատներու կամ կառավարութեան կողմէն , անմիջապէս Եւրոպան կրակ կը կտրի , մինչդեռ քրիստոնեայ տէրութեանց ահնայտնի հրամանով կատարուած խժդժութեանց և կոտորածներու առջև կը պապանձի կը մնայ : Ամբողջ աշխարհի այս չարամտութեան առջև Մահմետականութիւնը ինչո՞ւ պաշտպանողական միջոցներ չ'փնտռէր :

Բայց իրարմէ անջատ ուժեր , որքան ալ մի և նոյն նպատակի գործածուին , չ'են կրնար բաղձացուած արդիւնքը առաջ բերել : Ուստի պէտք էր քրիստոնեայ տէրութեանց հպատակ մահմետականները և մանր մուսուլմաններ իսլամ իշխանութիւնները մահմետականութեան ամենէն հզօր ճիւղին — Օսմանեան կայսրութեան — հետ անխզելի կապերով զօգել և անոր գերագոյն հրամանատարի պաշտօնը անտապալելի հիմերու վրայ հաստատել : Այնպէս որ Կ . Պօլսէն բղխած հրաման

մը ամբողջ մահմետականութիւնը յուզէր, ալեկոծէր, խանդավառէր :

Կրօնական դասակարգին յանձնուեցաւ անշնորհ գործադրութիւնը այս ծրագրին, զոր համրտին ուղեղը յղացած և տակաւ առ տակաւ կատարելագործած էր : Ուստի մասնաւոր նուիրակներ, քարոզիչներ խրկուեցան աշխարհիս չորս կողմը, կայսերական բարեւ և խալիֆայական կարգախօսը 200 միլիոն հաւատացեալներուն հաղորդելու և զանոնք Մեծ օրոշան պատրաստելու համար :

Բատիշահը, Թուրք և Արապ ցեղերուն վերադարձնումի ձեռնարկին հետ զուգընթացաբար, կը դիմէր քաղաքագիտական ձեռնարկի մ'ալ, որ՝ առերեւոյթս վնասակար՝ առաջնոյն յաջողութիւնը պիտի ապահովէր : Նա քաջ գիտէր որ իր ծրագիրը դադտնի չպիտի դործագրուէր, և, ուշ կամ կանուխ, քրիստոնեայ պետութիւններուն ուշն ու կասկածը և հետեւաբար արգելքը պիտի հրաւիրէր : Ուստի մտադրեց զանոնք շահասիրել : Անիկայ պատմութիւններով և փորձառութեամբ գիտէր որ վեհապետներն ու ազգերը, որոնք անհատներէ առնուած և կազմուած են, երբէք անտարբեր չ'են ըլլար մին՝ փաղաքշանքի, միւսը՝ պատիւի, երրորդը՝ դրամի ևն : Հիմնուելով այս նուաստացուցիչ ճշմարտութեան վրայ, ոմանց վաճառականական դիւրու-

թիւններ, արտօնութիւններ, ուրիշներուն՝ ականակուռ պատուանշաններ, թանկագին նուէրներ, մեծ մեծ գումարներ շնորհելով իր համադրայնական քաղաքականութեան վրայ աչք գոցել տուաւ : Գալով մատերու վրայ համրուելիք իրապէս մարդասէրներու և յառաջդիմասէրներու գոռում գոչումին, անիկայ ապահով էր որ այդ ձայնը չուտով պիտի խեղդուէր պաշտօնական շըրջանակներու հայրենասիրական կամ ազգասիրական և կամ շահասիրական վերջապէս առաւել կամ նուազ օտարատեսացական ծափահարութեանց մէջ : Ինչպէս որ ալ եղաւ :

Կայսրութեան փրկարարը, կրօնքի մը վերականգնիչն ըլլալ, ինչ մեծ փառք : Ատիկայ, Աստուծոյ կողմէն յատկապէս տրուած պաշտօն մ'էր, զոր Աստուած ապահովաբար պիտի յաջողցնէր : Բայց մի և նոյն ժամանակ մարդկային սիջոցներն ու մասնաւոր խնամքներն ալ զանց ընելու չ'էր : Արդէն տեսանք թէ որոնք էին Ապտիւլ Համիտի ձեռք առած միջոցները . առաքելութիւն, քարոզութիւն ևն : Իսկ մասնաւոր խնամքներուն մէջ առաջին տեղը կը բռնէր իբն ձին պահպանութիւնը, քանի որ համոզուած էր թէ իրմով միայն պիտի կատարուի Իսլամին վերանորոգումը : Ուստի, ի նկատի առնելով այժմեայ արքայասպանական և անիշխանական ձրգտումները, անհրաժեշտ էր կազմութիւնը լըր-

տեսներու բանակի մը, որուն գործը պիտի բլլար իր աստուածաշուք անձին վրայ հսկել: Անհրաժեշտ էր նաև անհետացումը նոր կամ յառաջգիմական գաղափարներով լեցուած գլուխներու ո՛ր աղգութեան ալ պատկանէին: Եւ ահա, արգարութեան անունով պայծառ արևու տակ եղած անհամար սպանութիւններէ դուրս, մութ գիշերները միայն կրնան ըսել թիւր տարբեր աղգութեանց և կրօնքներու պատկանող էակներու որոնք աղի ծովին տակը, կակուղ աւազին վրայ կը ննջեն հանգարտիկ...

Ընթերցումը, ծանօթագրութիւնները սոփորականէն շատ աւելի երկայն տեւեցին այս անգամ: Բայց, ասոր փոխարէն, Օսմանեան վեհապետին դալկացած դէմքը տակաւ դուռաւորուեցաւ, խուռչացած այտերը կարծես լեցան, կամարացած կռնակը շտկուեցաւ: Եւ երբ, վերջին էջը կարդալէն, վերջին տառը գրեւէն ետքը, անպատմելի դոհունակութեամբ մը ոտքի վրայ ելաւ, իր իրական տարիքին երեսունը կորսնցուցածի մը, առոյգ և հուժկու երիտասարդի մը երևոյթը կուտար: Դուրսը վեր բռնած, մէջքը չիփ չիտակ, աչքերը փողփողուն, բրմ-

ծիծաղ մը շուրթներուն վրայ, լմնդացնող քայլերով սենեակը չափլիկեց՝ ձեռքերը ետին կապած:

Պահ մը բռնեցքը գրասեղանին վրայ զարնելով ուժգնակի՝ դռնեց, ա՛լ ինքզինքը զսպելու անկարող:

— Վերջապէս նպատակիս հասայ: Երեսունը հինգ տարիներէ ի վեր այսօր միայն հանգարտ չունչ մը կ'առնեմ աներկիւղ: Այսօրունէ սկսեալ, ա՛լ իսլամութեան և օսմանեան փառահեղ կայսրութեան ապագային վրայ վախ չունիմ: Խալիֆայութիւնս Պարսկաստանի և Մարոքի մէջ ճանչցուած, Թունուսի, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի, Չինաստանի, Հնդկաստանի մէջ մի հաւատացեալը Սուրբ և Մեծ օրուան պատրաստուած, Եէմէն զսպուած և ամբողջ Ափրիկէի իսլամներուն հետ իմ անյողգողդ գահիս հպտակած, վերջապէս, ամէն մէկ իսլամ, աշխարհիս ո՛ր մի կողմն ալ գտնուի, զինուած և կարգախօսին հասնելուն ակնկալու...: Եւ ըսել թէ կը գտնուին անձեր Աստուծոյ գոյութիւնը ուրացող...: Եւ տե՛ս— նախախնամութեան մի մասնաւոր և իսլամանպատ տնօրէնութեամբ— Անգղիա և Ճաբոն, իրարու դէմ լարուած, գրեթէ պատերազմի նախընթացին կը գտնուին: Այս պատճառաւ, բոլոր Եւրոպա մէկ աչքը Մայրագոյն Արևելքի միւտ աչքը Մանչ ծովին վրայ յառած կ'սպասէ անհանգարտ...: Փա՛ռք քեզ

Տէ՛ր : Մօտ է այն օրը , ուր Հիճազի և Պաղտա-
տի աւարտած երկաթուղիներուն միջոցաւ , իմ
Ափրիկէի և Ասիայի անհամար և անվանելի բա-
շերս պիտի նետեմ քաղաքակրթուած կոչուող
սա յոխորտ ազգերուն վրայ , և սնդամ մը ևս
խաչը պիտի անհետանայ արեան ծովերու մէջ , ան-
թափանցելի փլատակներու տակ , մինչդեռ Սուրբ
Մահիկը պիտի բարձրանայ մինչև անմատչելի
երկինք , աւելի գերապանծ քան երբէք . . .

Փառիշատհը չունչ մ'առաւ , յետոյ իբր թէ ա-
նեբեոյթ խօսակիցի մը պատասխանել ուղեւոր
չեշտեց .

—Արդարութիւն . . . : Ի՞նչ է այդ բանը , զոր
տկարութիւնն ու կեղծաւորութիւնը միշտ առաջ
կը քչեն և որ ո՛չ մի տեղ չ'զանուիր : Արդա-
րութիւնը՝ Աստուծոյ կամքն է : Եւ քանի որ Աստ-
ուած այսպէս կ'ուզէ , ուրեմն մտադրութիւնս
արդարութիւն է : Եւ միթէ Ամենակալին օրհնեալ
կամքը գործադրելու համար չէ՞ որ թագաւո-
րութիւնս այսքան երկայն տեւեց : Միթէ առաջնի
պատճառի նախախնամութիւնը զիս պահպանեց
այնքան թշնամիներու , մարդասպաններու ձեռ-
նարկներէն , ի մըջի այլոց ուժանակներու ան-
վրէպ հարսւածներէն : Եւ այն մարդարէութիւնը
որուն համեմատ ես պիտի ապրիմ ցորչափ Գեա-
ղըթ հանէի ջուրը միայն զովացնէ իմ պապակս ,
միթէ կեանքս ու մահս իմ իշխանութեանս տակ

գնեւ չէ՞ . . . : Ո՞վ է այն վեհապետը որ Ամենա-
կարողին այսքան մասնաւոր խնամքներուն ար-
ժանացած է . . . : Ոտքերուն տակ ունենալ ամ-
բողջ երկրագունիտը , անդառնալի հրամաններ ար-
ձակել արեւելքէն արեւմուտք , հարաւէն հիւսիս . . . :

Յանկարծ , չորս պատերէն , երկայնուաչ քրը-
քիչ մը ելլելով սենեակը լեցուց , արքայից ար-
քային ամբողջ էութիւնը պարուրեց , և մարմնոյն
ծակոտիկներէն ծուծերուն մէջ սողսկեց անե-
րեակայելի կիզումներով : Խալիֆայն , տարինե-
րէ իվեր տառապածի մը պէս ուժասպառ , գե-
տին տաղալեցաւ , և իրեն այնպէս թուեցաւ թէ
անեբեւոյթներու անհամար բազմութիւն մը , գը-
ծովսայնն անվերջ պար մը կը բոլորէր իր շուրջը
զինք անխնայօրէն կոխկռտելով : Երեւոյթը հա-
զիւ երկվայրկեան մը տեւած էր , բայց Ապտիւլ
Համիտ դարաւոր պաղ քրտինքով մը ողողուած
գտաւ ինքզինքը , երբ յաջողեցաւ ոտքի վրայ
ելլել , սարսափահար :

—Կը հասկնամ , ըսաւ ինքնիրեն , զիրքերու
մէջ հանդիպած եմ որ երբ ուղեղը չափազանց
լարուի , այս տեսակ պայթումներու տեղի
կուտայ . . . :

Շատ հաւանական է որ նաբուզոգոնոսորեան
Պաղտատար եթէ մեր սկեպտիկութեան օրերն
ապրէր , համանման պատճառի մը պիտի վե-
րագրէր Մաքէ , Թէկէլ , Ֆարէս պատազրու-

թիւնը, որ այլապէս ծանրակշիւ ազդարարութիւն մը կը բերէր իրեն . . . :

Սակայն ողնայարին վրայ փոքր կճում մը կ'զգար:

Կըճում, բերուըտութիւն, նոյն իսկ թեթեւ ցաւ և անհանգստութիւն հասարակ մահկանացուներու համար սովորական բաներ են, որոնք զրեթէ միշտ աննշմարելիօրէն կուգան կ'անցնին: Բայց մի քանի անհատներ, որոնք իրենց գլխուն վրայ թագ մը ունին և իրենց ձեռքին մէջ առաւել կամ նուազ խոշոր երկրագունտ մը կը բռնեն, և իրենց ու մարդկային ցեղին մէջ վիճումը կը տեսնեն, զոր իրենք պեղած ընդլայնած են, այդ մի քանի անհատներ կճումի մը, ինչպէս նաև ճանճի բզզիւնին կամ մըլիւնի վազքին մէջ կը կարծեն նշմարել բան մը, որ անմիջական կապակցութիւն ունի իրենց կեանքին հետ: Ուստի միշտ աչքերնին չորս կը բանան, թէ և, խիտ շատ անգամ, 'ի ծնէ կոյրի մը թաւալ գլորումէն առանց խուսափելու . . . :

Ապտիւլ Համիտ, ինքզինքը առանձնաշնորհ եալ արարած մը կարծելով հանդերձ, սաստիկ կասկածոտ էր, ուստի իր տարիքէն անսպասելի արագութեամբ մը հաղորդակցութեան դուռը վազեց և նիզը գրաւ: Յետոյ սկսաւ հանուիլ, ինչ որ շատ դիւրին չէր կռնակին և կուրծքին վրայ կրած նըրահիւս զրահներուն պատճա-

ռաւ: Այս միջոցին կճումը հետզհետէ կը սաստկանար, թեթեւ ցաւի մը փոխուելու միտումներով: Վերջապէս խալիֆան, մինչև մէջքը մերկացած, տախտակապատին մօտեցաւ, զսպանակ մը խաղցուց և ինքզինքը հայելակերտ պահաւանի մը մէջ դտաւ: Հոն կռնակը զննեց: Ճիշդ մէջքը, ողնոսկրին վրայ, զնդասեղի մը զըլխուն մեծութեամբ կարմիր բիծ մը կ'երեւէր, մշուկի մը խալթուածքը յիշեցնող:

Մշուկ մը իր ճերմակեղէնին մէջ. . . Ուրեմն կա'ր մէկը, որ իր զգեստեղէնները կը խառնըտըկէր, և այդ մէկը ստորին դասակարգի կը պատկանէր, քանի որ մշուկներ կը կրէր իր վըրայ: Բայց ո՞վ էր այն մարդը. ե՞րբ, օրուան կամ դիշերուան ո՞ր ժամուն, ի՞նչ նպատակաւ իր ճերմակեղէնին հետ կը խաղար: Մարդ մը ի՞նչ գործ կրնայ ունենալ ուրիշի մը շապիկներուն հետ. . . : Մի' գուցէ կախարդ մ'ըլլար և թրջարջ ներ ընէր:

Բատիշանը, որովհետև անսխալներու տեսակին կը պատկանէր, չխորհեցաւ թէ մշուկ մը անպատճառ նենգամիտ մեղսակցի մը պէտք չ'ունենար մարմիններու վրայ պեղումներ կատարելու համար, այդ մարմինները ըլլան իսկ արքայապատկան:

Սուլթանը չապիկն առաւ, վերէն վար դիտեց, շօշափեց. ո՛չ մշուկ կար, ո՛չ թրջարջ ներ:

չորս օրուան մէջ, Ադրիանուպօլսոյ ճամբուն վրայ, ոչնոսկրի կերցաւէն (չիրիւէնէ) մեռած էր, իր փառաց զաղաթնակէտը հասնելէն մի քանի ամիս ետքը: Ի՞նչն ալ թերեւս այնպէս պիտի ըլլար: Բայց ո՛չ այն ատեն բժշկութիւնը խանձարուրի մէջ էր: Իսկ հիմայ բուժումը կարելի էր: Ո՛չ միայն կարելի, դիւրին: Հարկ անհրաժեշտ էր գտնէ մէկ երկու տարի այ ապրիլ իր այնքան դժուարութիւններով ու նեղութիւններով յաջողցուցած համալսման կողմը լարելու, կարգի դնելու համար. և մի քիչ ալ արգիւնքը վայելելու համար....

Արդեօք զաղանապէս Քեաղըթխանէի ջուրէն ուրիշ ջուր խմցուցած էին իրեն. այս կէտը մոզպետ Ապիւհիւտա կրնար լուսաբանել: Ի՞նչպէս եղած էր որ այս ամենադէտ մարդը իր հիւանդութիւնը նախատեսած չ'էր...: Խնդրոյն այս մասին լուսաբանութիւնն ալ նոյն իսկ իրեն՝ Ապտիւլ Համիտին՝ կ'իյնար:

Ուղեմոլոր մտքի մը ջլախտական այս հարց ու պատասխաններուն վերջանալուն առանց սպասելու անմիջապէս իր քով կանչել տուաւ իր մասնաւոր չորս բժիշկները, որոնք վայրկեան մ'իսկ Նըլտըզէն չ'էին կրնար հեռանալ: Ասոնք, յետ քննութեան, Բատիշահին վախը հաստատեցին, հաղար ու մէկ զգուշաւոր բառերով: Իրապէս կերցաւ մ' էր որ կայսերական

ուղնոսկրը կրծելու սկսած էր: Առանց բոպէ մը կորսնցնելու դարձուցութիւն մ' անհրաժեշտ էր:

Սակայն հիւանդը ըմբոստացաւ: Ճշմարտութիւնն այն է որ, թէեւ ինքն ալ կ'զգար գործողութեան հարկը, բայց չէր համարձակեր իրեն ընտանի անձերուն կտրոցին յանձնել իր Խալիֆայական մարմինը:

Ո՞վ կրնար զինք վստահացնել թէ անոնք կաշառուած չ'էին. մինչդեռ Եւրոպացի մեծահամբաւ մասնագէտներ աւելի պարտաճանաչ են և աւելի նախանձախնդիր իրենց արհեստին ու պատուոյն: Ուստի հեռագիրներ ուղղուեցան Եւրոպաբնակ անուանի վիրաբույժներու:

Այս միջոցին հիւանդութիւնը մեծաքայլ կը յառաջանար: Հիմայ, կարմիր բիծին, միւսկի խածուածքին տեղը կ'ընկէ ծակ մը բացուած էր, և հետզհետէ պիտի լայննար, պիտի երկարէր՝ չորս կողմէն կրծելով: Բժիշկները քաջութիւնն ունեցան այս ճշմարտութիւնը յայտնելու Ապտիւլ Համիտին, որ թերեւ կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով ճշմարտութիւն մը կը լսէր իր սարկոգի արարածներուն բերնէն: Դանակը ոսկորին եկած հասած էր, ալ ուրիշ ճար մը չտեսնելով, արտօնեց այդ ծակին չորս կողմը կտրատել՝ կերցաւ յառաջացումը արգիւնքը համար: Եւ ահա մկրատ ու կտրոց մխուեցան խալիֆայի սրբազան միսերուն:

մէջ և մարդկային ձեռքեր ու անկողնոյ սա-
ւաններ կարմիր ներկուեցան կայսերական ա-
րիւնով . . . :

Ձուր վաստակ : Հետեւեալ օր և Եւրոպա-
յէն հասած մասնագէտներ յաջորդ օրեր , գոր-
ծողութիւնը կրկնեցին ու կրկնեցին , օրէ օր
աւելի լայնցնելով , աւելի խորելով ծակը ,
որմէ հիմայ աստուածաշուքին թռքն և երկա-
մունքը և ստամբսին ստորին մասը կարելի էր
ամենայն դիւրութեամբ տեսնել , ցուցադրու-
ած ապրանքներու պէս , և անոնց կենսաբաշ-
խական շարժումներուն հետեւիլ :

Երկու ուրբաթներ անցան , առանց Ապ-
տիւլ համիւրը մէկիւթ տանելու : Բայց երրորդը
չ'եկած նախարարները հարկադրուեցան հրա-
պարակել Մուլթանին հիւանդութիւնը . փոքր
պաղառութիւն մը : Հակառակ այս պաշտօնա-
կան ծանուցումին , կամ որովհետեւ ծանուցումը
պաշտօնական էր , ժողովուրդը պէտք եղած
հաւատքը չ'ունեցաւ ակտիւ տեսակին վրայ :
« Պատերը ականջ ունին » կ'ըսուի : Նախ դես-
պանական մարմինը իրողութեան տեղեկացաւ ,

յետոյ շշուկներ , փափսուքներ իրենց դերը կա-
տարել սկսան մայրաքաղաքին չորս կողմը :

Փողոցները , հրապարակները , օրծարաններն
ու զբօսավայրերը լեցուած էին լրտեսներով ,
որոնք ա'լ Սուլթանին հաշույն չ'էին աշխատե-
ր : Նախարարներն էին այս անգամ զանաւր
վճա-
րողները : Վասն զի այդ մեծ անձնատու-
թիւններ իրենց կուռքին փշուրեւումն կ'ապաստէին
վայրկեանէ վայրկեան , և չէին դիտեր թէ
որո՞ւն ոտքը պիտի լղեն , որո՞ւն առջև պոչ
պիտի խաղցնեն ժամ մը ետքը : Ուստի կ'ուզէին
ժողովուրդին իղձերուն վերահասու ըլլալ , որ
և է պատահականութեան առջև անպէս չգտնու-
ելու համար : Իսկ ժողովուրդը , երեսունը հինգ
տարիներէ ի վեր իր սանձը ծամելու վարժուած
անմուռնչ , բռնաւորին վախճանին վրայ նպաս-
տաւոր կամ աննպաստ կարծիքներ յայտնելու
թէ և չ'էր համարձակէր , բայց անտարբերի ե-
րեսիւթ ալ չ'ունէր : Ամենուն աչքերուն մէջ ,
չրթունքներուն վրայ , լեզուին ծայրը հարցում-
ներ կը խոնուէին .

— Տակաւին չլմնցա՞ւ . . . :

Եւ ականջները թնդանօթի հարիւր մէկ
որոտումներու կ'ապաստէին այն սրտակեղեք ան-
համբերութեամբ , զոր տարիներէ ի վեր բան-
տարկուած խեղճը կ'ունենայ , երբ իրեն լուր
կը տրուի թէ քիչ օրէն ապստ պիտի արձակուի :

Բատիշահը, սակայն չ'էր մեռնէր : Մահուան հետ կը մաքառէր անպատմելի ցաւերու մէջ :

Քանիցս կրկնուած դործողութիւնք զրեթէ բոլորովին առեր տարեր էին երկու կողերը : Ողնոսկրը, ուսերէն դէպի յետոյքը, վիհի մը երկու եզրերուն վրայ նետուած կամուրջ մը կը յիշեցնէր : Սիրտէն զատ, ներքին բոլոր դործարանները ա'լ կտտարելապէս աչքի առաջ էին : Ստամոքսին կծկումն և ընդլայնումը, ալիքներուն շարժումը դիտել և ուսումնասիրել անգին ժամանց մ'եղած էր բժիշկներուն համար :

Միւս կողմէն, յոյս և վախ հաւասարապէս գրաւած էին ամբողջ պալատը : Ի բաց առեալ պալատականներն ու նախարարները, գահին քիչ շատ իրաւունք ունեցող արքայորդիներն ու իշխանազունները խլրտումի սկսած էին : Պալատին մէջ ընդհարումի մը վախը հետզհետէ կ'աւելնար, և սուրը անգամ մը պատեանէն ելլելէն ետքը, ո'վ գիտէ ուր կը յանդէր : Գառազեղի մէջ զսպուած գիշատիչ գաղաններու նման, այնքան տարիներէ ի վեր Ապտիւլ Համիտին կողմէն վանդակուած և բանտարկուած գահաթեկնածուներուն ամեն մէկը իրեն համար անսանձ և անսահման իշխանութեան և իրեն հակառակորդներուն համար մահուան ու թաղման ժամը հասած կը նկատէր :

Ամէն մէկ բաշա կամ աստիճանաւոր, իր յոյսին ու իղձին համապատասխանող վաղուան վեհապետին քով կը վազէր — ճիշտ այն անձին քով զոր օրուան գահակալին առջև բամբաստել և զրպարտելէ երբէք չ'էր դադրած — և անխախտ հաւատարմութեան, անվերապահ անձնուիրութեան անվերջ երդումներու յորդահոսանքին մէջ երեսն ու մօրուքը անոր քղանցքներուն կը քսէր, լեզուն ոտքերէն չ'էր հեռացնէր : Որքան հարուստներ, զորս մեծ կը կոչենք թուլթակախօսութեամբ, հանած վարած շողովարարներու ձեռքը խաղալիք եղած, աչքերնին չ'են բանար մինչև որ իրենց ենթադրուած մեծութեան հետ իրենց պատիւն ալ վրայ չտան . . . :

Իսկ կայսերական կանանցօքը . . . : Ո'հ, պալատին այդ մասը փոքր աշխարհ մ'եղած էր : Ո'վ իր կեանքին մէջ մի քանի անգամներ չ'է հանդիպած հարսանեկան հանդէսի մը, որ յուզարկաւորական հանդէսի մը հետ դէմ առ դէմ կուգայ փողոցի մը ծայրը : Երկուքն ալ հանդէս, բայց մին երազի, միւսը իրականութեան. մին յոյսի, միւսը անխուսափելիի . . . : Մին մարդկային ծրագրի, միւսը աստուածային վրճիռի հանդէս : Ուստի նուազը կը լռէ ինքնաբերաբար և հարսեւորք կը խանարհին դադալին առջև, որ՝ միշտ անքոյթ և վսեմ՝ կը շարունակէ իր ճամբան, գէպ անձանօթ ուղղու-

ող նաուս մը տպաւորութիւնը թողլով խորհողի վրայ : Ուր կ'երթայ . . . : Բայց այդ անժանօթը իրաւ անժանօթ է . . . :

Սպասուհիներու , աղախիներու , հարճերու և աւելի կամ նուազ ճշմարիտ սուղթանուհիներու մի մասը կուլար կ'ողբար , մինչդեռ միւս մասը — մեծագոյնը — կը խայտար կը խնդար : Բայց ո՛չ ողբն անկեղծ էր և ո՛չ խիղճը :

Ինչպէս ըսինք , Ապաիւ Համիտ , իր մանկութեան հասակին մէջ , կորսնցուցած էր իր մայրը և տաճկական երգի մը մէջ կը գտնենք սա սրտացունց բառերը .

« Աղլարսս անամ աղլար ,

գոսսուռու եւալսն աղլար . »

(Լայնէ մայրս կուլայ , մնացածը սուտ կուլայ :)

Մարդկային — ընկերային — դասակարգերուն մէն մի անհատին համար անհերքելի ճշմարտութեան մը ռամկական արտայայտութիւններն են այս երկու տողերը : Զուակ մը , մօր մը համար , կեանքի անհրաժեշտ պայմանն է : Նէ՛ծնած է իր զաւկին ձեռքով թաղուելու համար : Հոն է իր մխիթարութիւնը և այդ յոյսով կը մեծցնէ ա՛յդ փոքրիկ էակը : Հետեւաբար մայրական ողբն ու կոծը ո՛չ մի նկատառումի հետ գործ չկրնար ունենալ : Մայրը կուլայ վասնզի յուսախաբութեանց ամենէն անուղքին ճանկերուն մէջ կը գտնէ ինքզինքը . վասն զի իր ա-

ղիքներն են որ կը կտրաւին ամեն օր , ամեն ժամ , ամեն վայրկեան . վասն զի իր սիրտն է որ կը կրճուի անդուլ անդադար , առանց իսկ մօտալուտ մահուան մը յոյսն ունենալու . . . : Զուակի մը մահը , նախախնամութեան կողմէն ծնողքներու տրուած ամենէն խորհրդաւոր և — մարդկային ըմբռնումով — ամենէն անգութ ու գետնահաւասարող դաս մ' է : Մայրութեան այս անտանելիօրէն ահաւելի հեռագատկերը աչքի առաջ ունենալով հանդերձ պէտք է հաստատապէս գիտնալ թէ՛ կինը մայր ըլլալու համար ծնած է : Վերցու՛ր մայրութիւնը և ահա , իր իսկական կեանքին մէջ , կինը կը մնայ նըպատակէն շեղած ամենէն ինքնապաշտ , ամենէն խարուսիկ էակ մը : Զ'եմ կարծեր որ Վիգթօրը Հիւկօ , իւր բարոյախօս — փիլիսոփայ , մայր — կնոջ համար ըսած ըլլայ՝

Կիև փոխոխամիս է ,

յայն վստահողն խեղդ է ,

կիևը , շա՛ս անգամ ,

հովիւն դիմ փեռուր մ' է :

Մօր մը բերկրանքը կրնայ նպատակաւոր ըլլալ — բայց վեշտը , երբէ՛ք :

Ուստի Սուղթանական հարէմը կը հեծէր ինքնապաշտի մը կորսնցուցած յոյսին տպաւորութեան տակ և կը նուազէր նուազ շահախնդրական զգացումով , վասն զի հաւանական դա-

հաժառանգներէն մի քանինքը իրենց մայրերը
ունէին տակաւին :

Հակառակ իր աներեակայելի տանջանքին ,
Սուլթան համիտ , մինչև այն ատեն , չ'էր դադ-
րած կարեւոր խնդիրներով զբաղելէ : Մանա-
ւանդ իր ուշն ու ուրուշը նորածին համիտամու-
թեան առաջին քայլերուն վրայ յարած , Հէ-
ճաղի երկաթուղիին պաշտօնական բացումին կը
սպասէր հոգեվարի մ' անձկութեամբ :

Սակայն անկողնանկութեան քսաներորդ-
օրը , իր վիճակին թէ և ո՛չ անակնկալ , բայց
յանկարծական վատթարացումին առջև , խոհե-
մութիւն համարեց խնամապետի մը , յանձնել
կայսրութեան գործերը :

Ամբողջ մարմինը , կուրծքէն վար , կը ճեղ-
քըրտուէր , հոսեցնելով դեղնադոյն և այնքան
գարշահոտ թարախներ , որ հիւանդին քով կե-
նալ անկարելի եղած էր : Ասկէ զատ , և հա-
կառակ հակառակապաշտ սրտկումներու և լուռ-
ցումներու տեսակ տեսակ որդեր սկսած էին
երևան զալ :

Այո՛ , խնամապետ մ' անհրաժեշտ էր . բայց

զո՞վ ընտրել : Ինքն այնքան համբով չէր ան-
գիտանալու համար որ խնամապետ մը փոխա-
նորդ ըսել է . և փոխանորդութիւնը՝ գրեթէ
միշտ՝ մանաւանդ Օսմանեան զահուն վրայ , իս-
կութեան համահաւասար է , նոյն իսկ վեհա-
պետը դեռ չմեռած :

Մուրա՞տ . . . : Անշուշտ ինքն ալ Սուլթան
Մուրատի իբր փոխանորդ զահակաւած էր , և
եթէ զահին կառչած մնացած էր , պատճառն
այն է որ Մուրատին յիմարութիւնը երբէք չը
բուժուեցաւ : Նոյն իսկ բուժուած ալ ըլլար ,
իրեն՝ Ապտիւլ Համիտի՝ տիրապետութիւնը ան-
վիճելիօրէն հարկ էր Օսմանեան կայսրութիւնը
կործանումէն ազտուելու համար . . . : Բայց ինք
պիտի բժշկուէր . ատոր կասկած չկար : Իսլա-
մութեան ապագան իրեն պէտք ունէր տակա-
ւին . Աստուած իրեն հետ էր : Այո՛ , ինք պի-
տի բժշկուէր , նոր կեանք մը պիտի ստանար :
Բայց մինչև այն ատեն որո՞ւ կրնար վստահիլ
պետութեան սանձը : Արքայորդիներու և զա-
հաժառանգներու մէջ ո՞վ կար որ իշխանութիւնը
դարձեալ իրեն վերագործնէր առանց կոկամալու :

Խեղճ մարդը , իր հոգեմաշ ցաւերը մոռ-
ցած , իր միտքը տանջեց ու տանջեց մարդ մը
դռնելու համար , որու առժամապէս յանձնէր
իր գահը և մանաւանդ իր նուիրական անձը :
Բայց իր շուրջը պտրապ տեսաւ : Չէր կրնար

յիշել թէ երեսունը հինգ տարուան միջոցին
գահաժառանգներէն ո՛ր մէկուն անիրաւութիւն
մ'ըրած չէր . . . : Եւ եթէ ընտրուածը վրէժ-
խնդիր ըլլալ ուզէ՞ր . . . : Գահը՝ անողոր է :
Մուրառ իրա՞ւ բուժուած չ'էր . Ապտիւլ Ազիզ
իրա՞ւ անձնասպան եղաւ . . . : Ուրեմն ինքը ,
Ապտիւլ Համիտ , որո՞ւ վրէժը լուծեց Միթհատ
բաշան սպաննել տալով : Միթէ ինք չէ՞ր որ
այդ բաշան ամբաստանեց իբր Սուլթան Ազիզի
սպաննիչը . . . :

Հիմայ որո՞ւ ձեռքը տալ իսլամութեան
ղեկը . . . :

Անշուշտ , հոն էր իր սիրասուն զաւակը ,
իր աչքին բերք , իր ծերութեան յոյսը , Պուր-
հանէտտին : Այս պատանին , իր հօրենական
նկարագիրով ու ձգտումներով հակապատկեր մը
կը կազմէր իր հօրեղբայրը Բէշատ Էֆէնտիի և
իր մեծ եղբայրներուն հետ , որոնք այնքան հա-
մակիր չէին երեւար վեհապետին քաղաքակա-
նութեան : Իշխան Պուրհանէտտին , Ապտիւլ
Համիտի անթացու պնէր , որու վրայ յենած՝
խաղաղօրէն գերեզման պիտի իջնէր , գլուխ հա-
նելէն ետքը այն նուիրական պաշտօնը , զոր նա-
խախնամութիւնը իրեն յանձնած էր :

Գործը , Համիտին համոզումով լմնացածի պէս
էր . քանի մը քայլեր միայն մնացած էին իս-
լամութեան վերածին և աննուաճ զօրութիւնով
աշխարհը սարսափեցնելու համար : Բայց այդ մի-

քանի քայլեր վտանգէ զերծ չէին : Մեծագոյն
դժուարութիւնը Պուրհանէտտինի տարիքն էր :
Ո՛չ Գուրան և ո՛չ գարերէ ի վեր նուիրագոր-
ծուած սովորութիւնը թոյլ կուտային որ գահին
յաջօրդութեան խնդրոյն մէջ կայսերական ըն-
տանիքին երիցագոյնը իր իշխելու իրաւունքէն
զրկուի : Ապտիւլ Համիտ քաջ գիտէր որ Սուլ-
թան Ազիզի գահընկեցութեան պատճառներէն
մին ալ յաջօրդութեան կարգը փոխել ուղեղն
էր , ի նպատակ իր անդրանիկ տղուն , Եուսուֆ
Իզզէտտինի : Արդ Պուրհանէտտին ո՛չ միայն
Ապտիւլ Համիտի անդրանիկը չ'էր , այլ նաև
հօրեղբայր և հօրեղբոր որդիներ ունէր անմիջա-
կան գահաժառանգներուն մէջ :

Իրմէն ետքը , գահը Պուրհանէտտինի ձը-
գելու հարցը Ապտիւլ Համիտի գրեթէ մենա-
մուլութիւն մ'էղած էր սկիզբէն ի վեր : Այս
նպատակաւ և գորովալի հօր մը կանխամտա-
ծութեամբ , միշտ իր այդ Յովսէփը առաջ կը
բշէր օտար վեհապետներու այցելութեան և
խնջոյքներու միջոցին : Ասկէ զատ , հաւատա-
րիմ կամակատարներու սսկեղօծեալ բերնով
ու դրչով միշտ ջանացած էր հանրային միտքը
վարժեցնել Պուրհանէտտինի գահաժառանգու-
թեան : Սակայն , հիմայ , շատ չ'էր համարձա-
կեր զայն իբր յաջօրդ նշանակել : Բայց սպառ-
նալիքի կամ կաշառքի զօրութեամբ , կը յու-

սար Շէյխ իւլ իսլամէն ֆէթվա մը կորուել ,
Պիւրհանէտտինը առժամեայ խնամակալ ճանչ-
ցընող : Եթէ յաջողէր , այն ատեն թէ՛ օտար
պետութիւնները ծանօթ դէմքի մ' առջև պիտի
գտնուէին , և թէ՛ ժողովուրդը նուազ դժգոհ
պիտի ըլլար , խալիֆային ամենասիրելի օրդույն
յանձնուած տեսնելով իր բազմը : Օր մ'ալ ,
երբ ինքը մեռնէր , Պիւրհանէտտին՝ արդէն ճանչ-
ցուած և գնահատուած՝ անշուշտ միջոցը պիտի
գտնէր մնալու հոն , ու՛ր կը գտնուէր . . . : Ար-
դէն , ժողովուրդը ո՞ր մէկ քմահաճոյքի , ո՞ր
մէկ օրինազանցութեան չ' զարժուիր որ . . . :

Բայց վտանգը պաշտօնին մէջն էր , ո՛չ թէ
գուրբը : Ինք Ապտիւլ Համիտ , պաշտօնածին
մեքենայութեանց ենթակայ և անզուգական
հեղինակ , ամենէն լաւ գիտէր թէ անփորձ և
թոյլ վեհապետ մը որպիսի յանկարծական հար-
ուածներու կ' ենթարկուի ինքզինքնին անիրաւ-
ուած կարծող իշխանազուհներուն կողմէն : Ու-
տելիք , խմելիք , հագնելիք , չկայ բան մը ,
որուն մէջ կարելի չ' ըլլայ մահատու գեղ խառ-
նել . չկայ հաստահիմն չէնք մը , որ յեղակար-
ծօրէն չ' փլչի . չկայ ամուր գետին մը , որ ոտ-
քերուդ տակ վայրկենաբար չ' բացուի , չկայ
ամրաչէն նաւ մը , որ ի քթթեւ ական ջուրին
տակը չ' սուզուի . . . :

Այո՛ , Պիւրհանէտտին ամեն երեւակայելի

և աներեւակայելի վտանգներու պիտի ենթար-
կուէր իր խնամապետութեան միջոցին . բայց
փոխադարձաբար ինքն ալ , Պիւրհանէտտինի հայ-
րը , պիտի կրնար իր հիւանդութեամբ զբաղիլ
կատարեալ ապահովութեան մէջ : Եւ եթէ նա-
խախնամութեան վճիռն էր որ Պիւրհանէտտին
իր կեանքը վրայ տար իր այդ բարձրագոյն
պաշտօնին կիրառութեան մէջ , գէթ ինքը՝ Ապ-
տիւլ Համիտ՝ որուն գոյութիւնը այնքան ան-
քրտեշտ էր իսլամութեան սուրբ դատին , ա-
ւելցնացած և վերստին կառավարելու սկսած
պիտի ըլլար . . . :

Ուստի , ըրաւ չ' ըրաւ , խնամապետութիւնը
անձնեց Պիւրհանէտտինի : Եւ գահէն պաշտօ-
նապէս չ' ջնջած , իր հպատակներուն կեանքին և
ոյքին բացարձակ տէր ըլլալուն մի նոր ապա-
ոյցը տուաւ ընդհանուր ներում՝ շնորհելով ա-
նէն չարագործներու , որոնք իրենց դատապար-
տութեան մէկ երրորդ մասը անցուցած էին , և
նդրելով որ ամեն ազգերու ազօթատեղիներու
էջ հսկումներ կատարուին իր ընդհուպ առող-
ութեան համար :

Եւ իշխանութեան փոխանցումէն երկու օր
ուրբ , Ապտիւլ Համիտ ինքզինքը կը գտնէր
եանափոր այն տանջանարանին մէջ , որուն
ստակագիծը ինք իր ձեռքովը պատրաստած
էր և զոր , մարմնացունց հեղուութեամբ մը ,

խաշիժաշաշեն մասնաւոր մեծարանատեղի ան-
ուանած էր . . . :

Հիւանդութիւնը ամբողջ մարմինը վարա-
կած էր : Որդեր , այլազան մեծութեամբ և
երփներանգ , կրծած կերած էին , բացառելով
ստամոքսն ու սիրտը , ամեն ինչ որ մօրթ , միս ,
աղիք և կաղմային գործարան կը կոչուի : Նոյն
խակ ոսկրներու մէջ թափանցած և ծուծով յափ-
րացած էին : Անդամները ջիւղերու միջոցաւ մի-
այն իրարու կից մնացած էին : Արդէն երբ ,
խնամապետ Պիւրհանէտտինի հրամանով , ու-
ղած էին՝ պալատը վարակումէ պահպանելու
և զարշահոտութիւնը հեռացնելու համար « խա-
լիֆայաշէն մասնաւոր մեծարանատեղի » ն փո-
խադրել այդ որդնաղբիւրը , որ Սուլթան Ապ-
տիւլ Համիտ կը կոչուէր , հարկ եղած էր — որ
պէս զի անդամաղոգ ջիւղերն ալ չէրթին — մե-
ղգուշութեամբ պարկի մը մէջ խօթել զին-
մինչև վիզը , և պարկն ալ երկու տախտակ
վրայ զետեղելով կատարել փոխադրութեան
գործը :

Եւ այդ վիճակի մէջ նետուած էր տախ-

տակեայ երկու սեղաններու վրայ , որոնք իբր
խաչափայտ ծռռայած էին անհամար անմեղ-
ներու . . . :

Եւ ութն օրէ ի վեր , ամենահասարակ խը-
նամբէ զուրկ մնացած այդ էակը , զառամած
խափշիկի մը խնամքին յանձնուած և իր տալ-
րակին մէջ բանտուած , կը շարունակէր դիւրին և
անգիմադիր կեր ըլլալ սողակող մանրէներու :

Անշուշտ ընթերցողը ինձմէ չպիտի սպասեն
բացատրել այն հրաշքը , որուն զօրութեամբ
կը յամառի ապրիլ , փճացումին այս աստիճա-
նին հասած կեանք մը : Նախ պէտք է գիտնալ
թէ հրաշքը անիմաստ բառ մ'է . հրաշքը գո-
յութիւն չունի և երբէք գոյութիւն ունեցած
չէ : Երկրէ վրայ ինչ որ տեղի կունենայ , բը-
նութեան մէջ է . հետեւաբար բնութեան զօ-
րութեան մի հետեանք : Հրաշքը ընդունիլ ,
Նախախնամութիւնը փոքրցնել և Արարիչը մեր
աստիճանին իջեցնել է : « Հրաշքը կամայա-
կանութեան դաղափար մը կուտայ խորհողին .
մինչդեռ ամեն երեոյթ իր ո՛չ կամայական այլ
խիստ բնական պատճառն ունի : Բայց որովհե-
տե կարող չենք այդ պատճառն որոշելու , հը-
րաշք բառին ետե կ'ապաստանինք մեր տգի-
տութիւնը չ'խոստովանելու համար : Խօսքը չ'եմ
ըներ խաբեբաներու դասակարգի մը , որ այդ
բառը առաջ կը քչէ միամիտներու քսակն ու

երկրագագաթիւնը կօրզելու համար : Բայց եթէ բնութիւնը հրաշագործ չ'է , անհամեմատօրէն նախանձախնդիր է իր օրէնքներուն . ահա ինչո՛ւ , « ալին ընդ ալան և ատամն ընդ ատաման » կը տիրապետէ հոն անդու անդագար , անխտիր և անողոր . . . :

Արդ , Ապտիւլ Համիտի ապրելու դաշտնիքը բացատրելու գործը աւելի կարողներու ձգելով կը յաւելում թէ այդ անձը ո՛չ միայն կ'ապրէր , այլ նաև իր զգայնութենէն բան մը կօրսնցուցած չ'էր . . . :

Քաղցածութենէ և ծարաւէ սաստիկ կը տառապէր , բայց անկարելի էր գոնէ այդ տան ջանքը թեթեւցնել : Իր սեամօրթ պահապանը մերթ ջրաթուրմ սպունդ մը կը քամէր բերնին մէջ , բայց այդ մի քանի կաթիլ ջուրը դեռ ըստամօքսը չի հասած կուրծքին ծակօտիքներէն դուրս կը փախչէր , իսկ ուտելիք արդէն չ'էր անցնէր : Եւ ուտելիքը առատ էր ու նկուղը գրեթէ ջուրերու մէջ կը լողար . . . :

Եւ հէգ մարդը կը խորհէր ,

Դահի փոխարէն զնտա՛ն . . . այս էր եղած սիրասուն Պիւրհանէտտինի կայսերական առաջին

գործը : Կայսերական , ո՛չ խնամապետական . վասն զի ինք լաւ կը հասկնար թէ քանի որ զինք հոն նետած էին , կենդանի աշխարհէ հեռու , իր բժշկուելուն աշխատելու համար չէր : Հետեալաբար կրնար զինք ողջ ողջ թաղուած նկատել , ինչ որ նորութիւն մը չէր պալատին գաղտնիքներուն մէջ . . . :

Ի՛նչ ապերախտութիւն . այն ալ իր ամենէն սիրելիին կողմէն . . . : Ո՞վ երբէք պիտի կրնար չափել այս չարագործութեան ահագնութիւնը : Դահի փոխարէն զնտա՛ն . փառքի փոխարէն մա՛հ . . . : Ի՛նչ դահ , ի՛նչ փառք : Երեք հարիւր միլիօն իսլամներու յաւիտեական գահը . Աստուծոյ շուք , Մեծ Մարգարէի փոխանորդ ըլլալու փառքը : Կարելի՞ է համեմատել . . . :

Յայտնի էր որ իր ընտրութեան մէջ սըխաւած էր : Իր ամենէն անհաշտ թշնամին ասկէ աւելի բան մը չ'էր կրնար ընել : Աստուծոյ մատը , այն մատը՝ որ թագաւորներուն սրտին վրայ է , և որ՝ ըստ կրօնաւորներու հաւատովին՝ զանոնք սխալանքէ կը պահպանէ , քաջուած էր արդէն իր սրտէն : Եւ եթէ այնքան չարաչար սխալած էր իր զաւկին մասին , որուն բնաւորութիւնն ու ձգտումները իրեն քաջ ծանօթ ըլլալու էին , արդեօք ո՞րքան աւելի մեծ սխալներ չ'գործեց իր նախարարներուն ու պաշտօնեաներուն ընտրութեան մէջ . . . :

Երբ սխալած ըլլալու կասկածը մուտ գտաւ
մտքին մէջ, Ապտիւլ Համիտ գրեթէ մոռնալով
իր ողորմելի վիճակը, անտանելի տանջանքը,
փռածութիւնն ու վստացող որդերը, ինքզինքը
տուաւ իր անցեալ արարքները կշռելու գործին:

Երեսունը հինգ տարի շարունակ սխալած
ըլլա՛ւ. ի՛նչ ահաւելի հետեանքներ կրնայ ու-
նենալ այդ բանը. ո՛րքան անմարսելի հարուած
իրեն պէս խորամանկ, գիւտագէտ, իմաստուն
վեհապետի մը համար. . . :

Ի՛նչ. փոխանակ շինելու՝ քանդած, փո-
խանակ զօրացնելու՝ մահացուցած էր:

Բայց նախ ի՞նչ էր եղած իր տիրական նը-
պատակակէտը. — Համիտլամութիւն: Իսլամ
տարրը զօրացնել, իր աշխարհասփիւռ ցեղակից-
ներն ու կրօնակիցները անքակտելի կապերով
Օսմանեան դահին կապել, քաղաքականապէս
ալ անոնց վրայ իշխելու համար: Որպէս զի ա-
ռիթը ներկայանալուն պէս երեք հարիւր մի-
լիօն մահմետականները քրիստոնեայ տարրին
դէմ հանէր: Եւ այս աշխարհացունց ընդհա-
րումին անմիջական հետեանքը պիտի ըլլար՝
թշնամիներուն կործանումը և Օսմանեան հարըս-
տութեան աւելի քան երեք փառահեղ վե-
րականգնումը:

Պարզապէս թունդ ազգասէր մը եղած էր,
բառին ռամկական իմաստով. . . :

Բայց հիմայ դաշափարները կ'այլափոխ-
ուէին: Մարմինը ո՛րքան գերեզմանի մօտենար,
միտքը ա՛յնքան աւելի յստակատես կ'ըլլար:
Նիւթին աղգեցութեան հետզհետէ տկարանա-
լովը, գոյութեան գաղտնիքը իր անթափան-
ցելիութիւնը կը կորսնցնէր հոգւոյն անհամար
դարերու փորձառութեան առջև:

Եւ մահամերձ Ապտիւլ Համիտ կը խորհէր:

Եւ իր ազգասիրութիւնը հնձած, քաղած,
փոշիացուցած, հովացուցած էր ամեն ինչ որ
արգելք, խոչնդոտ, թումբ կը կարծուէր իր
բարգաւաճումին զօրացումին:

Սակայն ազգասիրութիւն առանց մարդա-
սիրութեան, ազգասիրութիւն առանց իրաւա-
խօհութեան ուրիշ բան չ'կրնար ըլլալ բայց մի-
այն այլատեսացութիւն: Ազգասիրութեան նը-
պատակը ազգին ծաղկումն ու յառաջացումը
ըլլալով, յայտնի է որ այդ նպատակը այն ա-
տեն միայն կրնայ իրականանալ երբ նախապէս
ուրիշ ազգերու բարեացակամութիւնը դրաւուի:
Արդ, այլատեսացութիւն բարեացակամութեան
ծնունդ չ'կրնար ըլլալ: Ընդհակառակն թշնա-
մութեանց շարժառիթ կ'ըլլայ: Երկու պատե-
րազմիկ ազգերու երկուքն ալ ազգասիրաբար
կը ջարդեն զիրար: Ուրեմն անհաշիւ, անխոր-
հուրդ ազգասիրութիւն թշնամիներ կը յարու-
ցանէ աւելի քան թէ բարօրութիւն կ'ապահովէ:

Իսկ մարդասիրութիւն , գէպ յոր կը մղէ Աստուծոյ մատը , զոր ո՛չ թէ թագակիրներ միայն ալլ ամեն խորհող և տրամաբանող էակ կ'զգայ իր սրտին վրայ , մարդասիրութիւն՝ որ մի տեսակ աստուածացում է՝ կը դատապարտէ ամեն անիրաւութիւն և ամեն սպանութիւն առանց բացառութեան . և նոյն իսկ իր այդ յատկութիւնով օտարին սէրն ու բարեացակամութիւնը կը հրաւիրէ : Մարդասէրը իր մէջ կը խտացնէ նմանասիրութեան ամեն աստիճանները : Հետեւաբար չ'կրնար ըլլալ որ մարդասէրը ազգասէր և ընտանեւէր չ'ըլլայ : Իսկ կեղծ և վնասարար են զգացումները այն մարդուն , որ իր նմանը կ'ատէ :

Ինքը ի՞նչ շահած էր իր ազգասիրութեամբ : Ո՛չ ապաքէն իր այդ « վնաս » զգացումին կը պարտէր կայսրութեան մի ահագին մասին կորուստը : Ազգասիրաբար իր ցեղակիցները , կրօնակիցները փայփայած և ալլացեղ ու ալլակրօն բնակիչները ատած էր . . . : Այս Եւրոպական նահանգներուն համար :

Իսկ Ասիոյ կո՞ղմը . . . :

Ո՛հ , հոն գործողը ազգասէր կա՞յր մ'էր թէ ամենահռելի ոճրագործ մը . բանաւոր մա՞րդ մը , թէ դժոխածին հրէշ մը , յայտնի չ'էր : Անշուշտ , քաղաքականապէս և ինքնապահպանութեան բնազդով , ապստամբութիւններ պէտք

է զսպուն : Բայց ապստամբութիւններ կան , որոնք վայրկեանապէս և ինքնաբերաբար կը մարին , առանց քիթ մ'արիւնեցելու . բաւական է միայն դժգոհութեան շարժառիթները ջնջել : Գիտար թէ ապստամբի հանգիստ և բարեբաստիկ ժողովուրդ մը , որ անիրաւ լուծ մը չզգար իր պարանոցին վրայ :

Բայց և այնպէս Հայաստան ապստամբած էր : Ո՛չ . և անկարելի էր որ այդպիսի դիտաւորութիւն մը գրականապէս գործադրուէր : Ինք , Ապտիւլ Համիտ , Հայերը իրենցմէ աւելի լաւ կը ճանչնար : Ինք քաջ գիտէր որ Հայ ազգին մեծամասնութիւնը տգէտ , երկչոտ էր և իրաւունք ու պարտականութիւն թաւաբար կ'անգիտէր : Ասկէ զատ , բնգովում զէնքով կ'ըլլայ . արդ , Հայերը ո՛չ զէնք ունէին , ո՛չ ալ կրնային փոխադրել , նաւահանգիստ չունենալով և թըշնամի ցեղերէ և երկիրներէ շրջապատուած ըլլալով : Բայց աւելին կայ . ազատագրումի պէս ամենէն դժուար , իտէալական գործ մը յաջողցընելու համար գէթ բարոյական ուժն անհրաժեշտ է . այն ուժը , որուն թափէն ժայռերը կը հալին , հեղեղները կը ցոլեցին , և որուն գլխաւոր աղբակն է՝ Միլիթիւն : Ինք , Ապտիւլ Համիտ , Բեր , Երբ , Բոր գործին մէջ կատարեալ համերաշխութիւն նշմարած էր Հայերու մէջ : Ընդհակառակն , ամենէն կարեւոր

ինչպէս ամենէն տղայական խնդիրներուն մէջ
զանոնք միշտ շուն ու կատու չ'էր տեսած :
Ըլլայ կրօնական , ըլլայ դպրոցական , ըլլայ
առևտրական , վերջապէս ամեն հարցերուն մէջ
Պատրիարքը՝ եպիսկոպոսին դէմ , եպիսկոպոսը
բաշային դէմ , բաշան՝ էֆէնտիին դէմ , էֆէն-
տին՝ խմբագիրին դէմ , հարուստը արհեստաւո-
րին դէմ՝ տեսնելով միթէ քիչ խնդացեր էր
ազդային ոգի մը կրելու յաւակնութիւնն ունե-
ցող այդ Հայ ժողովուրդին քիթը . . . :

Գոնէ յեղափոխութիւն կա՞ր , բառին ըմ-
բռնուած նշանակութեամբ :

Թէև յեղափոխութիւնը կենդանութեան
նշան է , որ պէտք է՝ բնութեան ընթացքին
հետեւելով՝ վեհապետներուն սիրտը խայտացնէ ,
այն համոզումով թէ՝ մեռելներու վրայ չ'են
իշխեր . բայց այն ալ չկար հայերու մէջ : Յե-
ղափոխութիւն , ազգային վերածնունդ և այս-
պիսի վեհ ձգտումներ , ամբողջ ազգին գործակ-
ցութեամբ և համերաշխութեամբ , կը կառուց-
ուին այնպիսի հիմերու վրայ , որոնց ուղղու-
թիւնը բազմամեայ փորձերով հաստատուած է :
Ապտիւ Համիտ , իր այն արարածներուն մի-
ջոցաւ , զորս ներմուծած էր յեղափոխական
կոսակցութիւնի կողմէ և գէշ աղէկ յոգուած
մարմիններուն մէջ , չ'էր հասկցած որ անդամ-
ներուն անկեղծներն ու վտանգաւորները այն

մի քանի հարիւր կտրիճներն էին միայն , որոնք
մայրենի հողին վրայ՝ իր զօրքերուն դէմ կռիւ
մղեցին և զորս վերջն ի վերջոյ սպառեցին կա-
խաղան , զնտակ , բանտ և մատնութիւն . . . :

Այսու հանգերձ , Հայկական խնդիր մը կար ,
որ իր հանդստութիւնը կը վրդովէր : Է՛հ , կար
անշուշտ . բայց այդ խնդիր ուրիշ բան չ'էր
բայց միայն ապահով և հանգիստ ապրելու , գոր-
ծելու լինաւոր իրաւունք մը Հայերուն զլաց-
ուած և անոնց կողմէն պահանջուած : Եւ ինք ,
Ապտիւ Համիտ , ի՞նչ կերպով պատասխանեց
այս ամենատարրական պահանջին : Ամբողջ ազ-
գը իր վայրագ հրոսակներուն առջև նետելով ,
անխտրաբար այր և կին , ծեր և մանուկ հուրի
և սուրի մատնելով , մինչև որ չէն քաղաքները
ամառացան , բարեբեր դաշտերը խոպանացան և
երկիրը արեան ծովերու փոխուեցաւ . . . :

Ահա իր երեսունը հինգ տարուայ թագա-
ւորութեան անշնչելի և անօրինակ քաջագոր-
ծութեանց հաշուեցուցակը . . . :

Հիմայ , կարելի է՞ համեմատել իր և ու-
րիշ վեհապետներուն արարքները : Բնա՛ւ երբէք :
Մինչդեռ ինք անարգարանալի կոտորածներ կը
կազմակերպէր , միւսները՝ այժմեայ մարդկու-
թեան տխուր ստիպումին տակ՝ աւելի կամ քիչ
բանաւոր պատերազմներ կը մղէին , մին՝ իր
ժողովուրդին որոշումին գերի , միւսը՝ խաբե-
րայ խորհրդատուներու արգահատելի զոհ :

Եւ այս Լէնկլթիմուրային նախճիրներ ո՞չ ապաքէն իր ազգասիրութեան արդիւնքներն էին : Ինք ուզեց երկիրը օտար տարրերէ մաքրել , որպէսզի իր կրօնակիցները երկիրը ժառանգեն և անդադար բազմանան ու զօրանան : Բայց հետեւանք՝ : Այսօր ո՞չ միայն ամբողջ Ասիական թուրքիոյ իսլամները չքաւորութեան մէջ կը տառապին , այլ իսլամութիւնը տիեզերական նողկանքի և ատելութեան առարկայ դարձաւ և զայն դաւանողները , ինքն առաջինն ըլլալով , ճանչցուեցան իբր ամենէն ամենի դադաններ , որոնց օր առաջ արմատախիլ ջնջուիլը մարդկութեան նուիրական պարտականութիւններէն մին եղաւ :

Այսպէս ուրեմն , փոխանակ բարեացակամներու թիւը մեծցնելու , իր անհաշիւ քաղաքականութեամբ և վիժած ազգասիրութեամբ տիեզերքը իր ցեղին թշնամացոյց և Օսմանեան զահը անդունդին վրայ ծռեց . . . :

Պարզապէս , ըստ Նասրէտտին հօճայի , ինք իր ձեռքովը կտրած էր այն ճիւղը , որու վրայ կը նստէր :

Գոնէ , անհատապէս ինք երջանիկ եղած էր : Ապտուլ Համիտ այս ինքնահարցումին պատասխանելու համար իր կեանքը վերլիչեց և սոսկումով տեսաւ որ դահակալէնէն ի վեր օր մը առանց երկիւղի , զիչեր մ' առանց սարսափի անցուցած չէր : Հանգարտ խիղճ ե՞րբ արհա-

ւիրքներով տանջուած է : Եւ սա հոգեւարսուհ համաղումին յանդեցաւ թէ , իր բոլոր աշարքը ուրիշ բան չ'էր եղած՝ բայց անսահման անձնամոլութեան թունալից արտածույթ բույններ . . . :

Երախտագիտութիւն սպասել Պիւրհանէտտինէ , զանի տյապիտի անել կացութեան մը մէջ դրած ըլլալուն , արիւնասոյզ դահի մը վրայ նստեցնելուն , միլիօնաւոր մարդ արաբածներուն անէծք ու լուտանքին նշանակէտը բլլալուն համար . ի՞նչ յիմարութիւն :

Ո՛հ , ինչո՞ւ չ'էր կրնար իր կեանքը վերսկսիլ : Երեսօտնը հինգ երկարաձիգ տարիներու մէջ , իր տյգ բնական խելքով ու տաղանդով օրպիտի նախանձելի կացութիւն պիտի տար իր հպատակներուն և եղեմային ապագայ մը պիտի պատրաստէր : Ի՞նչ անգնահատելի ծառայութիւն պիտի մատուցանէր իր ցեղին ու կրօնքին՝ առանց խղճահարութեան և միմիայն մարդը սիրելով : Հիմա կը հասկնար որ մարդ էակը՝ մարդը սիրելով միայն անսանձութենէ կը հեռանայ և մարդկութեան կը մօտենայ . . . :

Յանկարծ , այս անգամ ալ , ինչպէս ամիս մը առաջ , ձայն մը բարձրացաւ նկուզին չորս պատերէն . ձայն՝ իրեն միայն լսելի . ձայն մը որ կ'ըսէր .

— Չարագործներուն երկայնակեցութիւնը մի-

ապացոյց է Աստուածային երկայնամտութեան :
Տիեզերքին հայրը իր ամենափոքր արարածին
իսկ կորսուիլը չ'ուզեր : Այս երկայն պայմա-
նաթափէն չ'օգտուեցար մալորութենէդ սթափե-
լու համար : Պիտի վերապրիս դու , յօրինակ
մարդոց եւ յօգուտք անձիդ : Բայց նախ պէտք
է քաւես յանուն Արդարութեան . . . :

Արդարութիւն . . . :

Արդարութիւնը հիմայ իր վրան կը ծան-
րանար . . . :

Ինք , թագաւորներուն թագաւորը , ծո-
վերու եւ ցամաքներու միահեծան վեհապետը ,
Մեծ Մարգարէին փոխանորդը եւ Աստուծոյ շու-
քը , ահա այսօր փտած եւ նեխած , որդնալից ,
խօսելու եւ շարժելու անկարող , նետուած ջը-
րալից նկուղի մը մէջ , զոր ինքը յատկապէս
պատրաստած է իր զոհերուն իբր տանջանարան ,
լքուած երկու տախտակներու վրայ , որոնք
այնքան անմեղներու արիւնով ուռած եւ ներ-
կուած են , անշահախնդիր այլ թերեւ վրիժա-
ռու հոգածութեան տակ հարիւրամեայ խափ-
շիկի մը , որուն թեւերուն մէջ մեծցած եւ զոր ,
սակայն , ինք ներքինիացուցած է . . . :

Օրերով , ամիսներով , տարիներով քանի'
քանի' ընտանեաց հայրերու , մայրերու , յղի
կիներու , մատղաշ կոյսերու , սպիտակահեր ծե-
րերու , անտիական մահուկներու ճիւղերուն եւ
հիմկլտանքներուն , ողբերուն եւ աղերսանքնե-
րուն առջեւ խլացած , գողգոթուն մարմիններէն
կաթիլ կաթիլ իջնող արիւնին առջեւ քարասրը-
տած եւ վերջին շունչին անէծքին դէմ հեգնա-
ծիծաղած էր , արդարութիւնը գործադրելու
ինքնահամոզումով . . . :

Եւ ահա արդարութիւնը հիմայ իր վրան
կը ծանրանար ճակատագրի անգրգուելիութեամբ :
Ու կը խորհէր .

Ո՛հ , Արդարութիւնը , նոյն իսկ անվիճե-
լի , աներկբայելի արդարութիւնը անողոք է .
ուստի մարդասիրութեան ոգւոյն չ'համապա-
տասխանէր : Հետեւաբար աւելի հեղահամբոյր
ապաւէն մը . . . :

Ճիշտ այն ժամուն , երբ տանջանարանը
հովանաւորող ծառերու վրայ սոխակներ ու
թռչուններ արշալոյսին մօտենալը կ'աւետեն
այնքան գեղգեղածայն . ճիշտ այն ժամուն՝ ո՛ւր
բնութիւնը իր առերեւոյթ մահաստանը վրայէն
կը նետէ իր կենսաբաշխ զեփիւռով եւ հոգե-
զուարճ հրապոյրներով զգեստաւորուելու հա-
մար , ահա՛ ճիշտ այն ժամուն ինք՝ Ապտիւլ
Համիտ՝ տանջուածներուն գալարումներուն հան-

գիսատես ըլլալէ ա'լ յողնած , կը փութար տաղաւարն ելլելու և անկէ զոհերուն վերջին հոգիներուն ականջալուր կ'ըլլար հեռաձայնի ճարպիկօրէն զետեղուած բալթաթիւ ընդունա-
րաններու միջոցաւ : Հեռաձայն , զոր հիմայ սեամբութը կը գործածէ վերիններուն հասկցնե-
լու համար թէ Սուլթանը տակաւին կը շնչէ :
Եւ ահա' , այսօր ճիշտ այն ժամուն , իր պար-
կին մէջ թխմուած , քնաղարթ որդերուն քաղ-
ցածութենէ կատղած սողոսկումները և կրծում-
ները կ'ապրի իր մարմնակառքին ներսն ու դուր-
սը . . . : Եւ Արդարութեան մատը կը տեսնէ
իր այս վիճակին մէջ :

Ու կը խորհի :

Ո՛հ , արդարութիւնը վրէժխնդրութեան
չատ կը նմանի : Աւելի մեծահոգի հովանա-
րար մը . . . :

Բայց կա'յ արդարութենէ աւելի վեհաշուք
պաշտպան մը :

Արդարութիւնը կը պահանջէ որ ամեն ոճիր
պատժուի : Ինքը , որ դրեթէ իր իսկ ձեռքով
այնքան ոճիրներ գործած է , ինչպէս կը վկա-
յեն տաղաւարին տոմարները , ինք քանի' ան-
գամ ուրեմն պիտի պատժուէր այն Արդարու-
թեան միջոցաւ , որ մարդկային իշխանութենէն
վեր է : Մա՛հ . բայց մահը կ'անզգայացնէ ,
ուստի պատիժ չ'կրնար ըլլալ : Միթէ այսպէս

պիտի շարունակէ՞ ապրիլ դարեր ու դարեր . . . :

Ապտիւլ Համիտ այս խելայեղիչ մտածու-
մին ազդեցութեան տակ , աննկարագրելիօրէն
ահաբեկ ակնարկներ կը նետէր նկուղին չորս
կողմը , ճակատը ա'լ իրապէս ոգեվարի քըր-
տինքով ողողուած :

Ու կը տեսնէր , պատին քով , սեղանին
վրայ հրէական փոկերը և միտքը կուգար մով-
սիսական Աստուածը և կը յիշէր ակն ընդ ա-
կան եւ ասամն ընդ ասաման սարսափազդեցիկ
վճիռը որ զինքը կը ճզմէր , և որ՝ ինկատի
առնելով իր ոճիրները՝ գրեթէ յաւիտեանս յա-
ւիտենից պիտի պրկէր զինքը . . . :

Այդ անողոք վրէժխնդրութեան քով կը
տեսնէր մօրուաթեւերը Մեծ Մարգարէին որ
յանուն Աստուծոյ սուրը ձերքէն ձգած չ'էր ,
և իր յաջորդներուն կտակած էր ձեռքէ չ'ձգել
զայն , մինչև որ անիրականալին իրականանայ :
Ինք , Ապտիւլ Համիտ , միշտ հետեւած էր այդ
պատուէրին , որուն աւերիչ և քանդիչ հան-
գամանքը , աւա՛ղ , դեռ նոր հասկցած էր . . . :

Մօրուաթեւերուն քովը կ'երևէր խաչաձև
փայտերու վրայ հակած փշաղարդ գլուխ մը ,
որ առջի երկու աստուածածանոյցներու հա-
կընդդէմ , չարիքի մոռացում , թշնամիի նե-
րում , ամենուն սէր քարոզած և զինք չար-
չարողներուն համար Աստուծոյ դուրսը հայ-
ցած էր . . . :

Ապտիւլ Համիտ ելեքորականութեան ցըն-
ցում մ'ունեցաւ :

Ներու՛մ և ո՛չ վրէժխնդրութիւն , դու՛թ
և ո՛չ արդարութիւն . . . : Ահա ճշմարիտ մար-
դու յատկութիւններ , որոնցմով մարդ կը գեր-
մարդանայ , և որոնց աղբիւրին դիմելէ ուրիշ
միջոց չկար անուղիք արդարութեան ճիւղաններէն
փրկուելու համար . . . :

Եւ մտովի՝ Խաչեցեալին աւետած Աստու-
ծոյ ոտքերուն պնդապէս փարած .

— Գթութիւն , Տէ՛ր , գթութիւն , հեկե-
կաց իր հոգւոյն ձայնով :

Եւ մինչդեռ խիղճը , ազատութեան նշոյլ մը
տեսած բանտարկեալի պէս , սփոփանքի հա-
ռաչ մը կարձակէր , Սուլթան Ապտիւլ Համիտի
մոռյալատ աչքերը գոցուեցան արտասուա-
լից . . . :

Խնամապետութեան առաջին քսան օրերու
միջոցին , Ապտիւլ Համիտի առողջանալուն կա-
րելիութեան առջև պալատականները , պաշտո-
նակալները և մայրաքաղաքին ամեն դասակար-

գի բնակիչները հազիւ կրցած էին զսպել իրենց
կիրքն ու յոյսը , համակրութիւնն ու հակակը-
րութիւնը : Բայց երբ համոզումը զոյացաւ թէ
ձերունի վեհապետին ժամերը համրուած են ,
կ. Պօլիս կատաղօրէն հողմակոծեալ ովկէանի
մը փոխուեցաւ :

Մինչդեռ հին վարչութեան մարդերը՝ ան-
ծանօթ ապագայէ մը լեղապատառ՝ թագստոց-
ներ կը վնտռէին հաւանական հաշուեյարդա-
րութենէ մը խոյս տալու համար , մէկ կողմէն
խնամապետ Պիւրհանէտտինի , միւս կողմէն
Ապտիւլ Համիտի եղբայրը Բէշատ և Սուլթան
Աղիզի տղան Եուսուֆ Իզլէտտին էֆէնտիներու
կուռակիցները ոսկեփայլ յոյսերով զօրացած ,
իրենց ընտրեալներուն դատը պաշտպանելու
և հակառակօրդները ջարդուփուրդելու ճիգեր
կ'ընէին :

Եւ այս խառնակութեան մէջ , այնքան տա-
րիններէ ի վեր սանձը ծամած ժողովուրդը , յան-
կարծ ինքզինքը անտէր զդալով անիշխանակա-
նացած և իր ամբօխային հակումին յանձնուած
էր ամենայն թափով :

Երբ առաջին օրերու չափաւորեալ իրա-
բանցումը և յաջորդ մի քանի օրերու աստիճա-
նաբար աւելցած անկարգութիւնները անպատիժ
ֆնացին , ալ ամէն չափ ու սահման անհետա-
ցաւ և սկսաւ թիւրքն ու քիւրտը բնորոշող այն
թալանն ու կոտորածը զոր քաղաքակիրթ աշ-

խորհրդը և մասնաւորապէս Հայ ազգը շատ լաւ կը ճանչնան . . . :

Ի այց այս անգամ՝ այս սխրագործութիւնները միայն անվնաս և անպաշտպան ժողովուրդին վրայ չկատարուեցան : Եւրոպացիներ խողովեցան , Ամերիկայի դեսպանը վիրաւորուեցաւ և մի քանի դեսպանատուներ յարձակումներ կրեցին : Եւ այսպէս իր վայրագութեան մէջ ժամէ ժամ աւելի գինովցած խուժանը անգիտակցաբար ըրաւ և իրականացուց ճիշտ այն բանը , որուն համար յեղափոխականներն ու Թուրքիոյ բարեկարգութեան փափաքողները այնքան տարիներ ի դուր գլուխ յոգնեցուցին արեան լիճեր բղխեցուցին : Այդ բանն էր՝ Միջազգային իրական միջամտութիւն մը :

Ուստի , առտուան այն սրտազուարճ պահուն , ուր Թուրքիոյ բռնապետը իբր անոք ու լքուած մուրացիկ մը , իր վերջին շունչը կը փչէր , Միջազգային նաւատորմի մը սպառնալի թնդանօթներու որոտումէն անճարակ Յայն կայսրութեան վաղեմի Մայրաքաղաքին հիմերը սասանեցան :

Դառաքը վայրկենապէս հանդարտացաւ . . .

Խնամապետական իշխանութիւնը հասկցաւ որ Եւրոպան կասակ չ'էր ըներ այս անգամ : Եւ որովհետեւ եթէ գլուխը չմղեր ոտքերը չ'են վաղեր , այնպէս ալ ժողովուրդը և զինուոր չ'էին շարժեր վասն զի պետերը վախճալու ըսկած էին :

Ծովակալները , իրենց նաւերուն թնդանօթները կայսերական պալատին վրայ դարձնելէն ետքը , դեսպաններու և թարգմաններու ընկերակցութեամբ փութացին Երլաքը երթալ թէ՛ Խնամապետ Պիւրհանէտօինը շնորհաւորելու և թէ՛ Սուլթան Համիտի արագ բժշկութիւն մաղթելու համար :

Իրենց պաշտօնին առաջին մասը հոյակապ սրահներու մէջ կատարելէն ետքը , ուղղակի — առանց Երլաքի դադանիքներուն քաջատեղեակներ քինիի մը պէտքն զգալու — այս օտարականները տաղաւարը շրջապատող ծառաստանը դաշին և քարէ կափարիչը վերցնելէն ետքը սահուն և լարծուն աստիճաններէն վար իջան , ինչ որ բաւականապէս կ'ապացուցնէ թէ գիւտագիտական մարիներ , ձեռք առնուած զուլթիւններու հակառակ , պալատին մէջ անցած դարձածներու անտեղեակ չ'են մնար , և պալատական լաբիւրինթոսները գաղտնիքներ չունին իրենց համար . . . :

Սակայն , շքազեփտ այցելուները ահաւելի տեսարանի մ'առջեւ նողկանքէ ու պժգանքէ քարացած մնացած էին :

Սուլթան Ապտուլ Համիտ կոչուած անձը մի քանի ոսկերոտներու վերածուած էր : Որդերը , երկու ժամու մէջ , անյազօրէն լափած լմնցուցած էին՝ մինչև մահը անդժ մնացած պարանոցն ու գլուխը . . . :

Խափշիկը , մարդկային այդ անանուն թափ-
թփուքներուն վրան ինկած , կը հոգեվարէր . . .

Քաղաքակիրթ տէրութեանց ներկայացու-
ցիչները անմիջապէս պալատի բժիշկներուն խը-
նամբին յանձնեցին ողորմելի ծերունին , և՛ դար-
չահստութիւնն անհետացնելու համար՝ հրամա-
յեցին որ մեռած Սուլթանը մեծաքանակ կիրե-
րու տակ այրի նոյն իսկ տեղւոյն վրայ : Այս
հրամանը կէտ առ կէտ կատարուեցաւ : Այն
չարագուշակ նկուղն ալ քարերով ու հողով լեց-
ուելով անյայտացաւ : Նոյն գիշեր ծերունի սե-
ւամորթն ալ մեռաւ :

Հետեւեալ օրը Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. ի
մահը պաշտօնապէս ծանուցուեցաւ : Ուստի ժո-
ղովուրդը , կայսերական մեռելին թաղման
հանդէսը տեսնելու համար գունդադունդ խու-
ժեց Երլտըղի առջև , ինչ որ միջազգային պաշ-
տօնակալները բաւական չուարեցուց : Ժողովուր-
դը իր մեռելին կ'սպասէր : Արդ , Սուլթան
Համիտը կիրերու , հողերու և քարերու տակէն
հանել անկարելի էր :

Ի՞նչ ընել . . . :

Այս դժուարաւոյժ պարագային , Ապտիւլ
Վահապ բաշա , որ նորընտիր Սուլթան Պիւրհա-
նէտօնի Սատրաղամ ըլլալու տենչով կը մրկէր ,
բան մը փոփոսց գիւտնադիտական մարմնոյն
ականջին :

Եւ ահա , իրիկուան դէմ մարդարտայեռ և

ադամանդակուռ ծածկոյթներու տակ դադաղ
մը , Օսմանեան պետութեան առաջնակարգ նա-
խարարներուն ուսերուն վրայ յեց , Երլտըղի
չքաղուէն դուրս ելաւ :

Զօրքերու և զինուորականներու գունդեր ,
տխրահնչիւն նուագածութեան մը եղանակին
տակ , ճամբայ կը բանային խալիֆայակիր դա-
դաղին :

Սուլթան Պիւրհանէտօն , չրջապատուած
իր արքունիքէն և իր նախարարներէն , և իր
ետեն ունենալով ամբողջ տէրութեանց ներկա-
կայացուցիչները , յամրաքայլ կը հետեւէր դա-
դաղին , աչքերուն վրայ ոսկեթել թաշկինակ
մը բռնած :

Մայրաքաղաքին բնակիչները , ամեն ազ-
դէ և ամեն լեզուէ , թանձրահոծ շրջանակ մը
կը կազմէին այս թախծալից և շքեղ թափօրին :

Եւ այսպէս , մինչդեռ թնդանօթներ կը
գոռային չորս կողմէն , թէ՛ ծովէն և թէ՛ ցա-
մաքէն , այս անհամար բաղմութիւնը Պէշիք-
թաշէն , Գապաթաշէն , Ղալաթայէն . և կա-
մուրջէն անցնելէն ետքը , Տիվան եօլու , Սուլ-
թան Մահմուտի դամբարանի մէջ , Ապտիւլ Մէ-
ճիտ և Ապտիւլ Ալիդ սուլթաններու քով թա-
ղեց զօհարազարդ դադաղը , որ իր մէջ կ'ամ-
փոփէր հարիւրամեայ խեղճ խափշիկին դիակը . . .

Այսպէս , ահա , փառք աշխարհի :

ՅԱԼԵԼՈՒԱՆԾ

Ընդհանրապէս ամեն յանցապարտ իր մեղսակիցներն ունի, ուղղակի կամ անուղղակի: Այս գործակցութիւնն անուրանալի կ'ըլլայ, երբ կարգու կանոնին դէմ ըմբոստացումը երկաւրատե ըլլայ: Ոճրագործը, շատ անգամ, գործիք մ'է. բայց և այնպէս պէտք է պատժուի, վասն զի իր բանականութիւնը վնասարար թեւադրութեանց գերի ըրած է: Բայց եթէ ընդունինք որ պատիժը մահով կը վերջանայ, այն ատեն չարագործին և բարեգործին, դահճին և զոհին միջև գնահատելի տարբերութիւն մը չ'ենք կրնար դնել: Աստուածային և բնական օրինաց վրայ աւելի խեղամուտ ըլլալու համար հարկ է վերոյիշեալ երկու դասակարգերուն անդիմապակաս կեանքին վրայ ալ ակնարկ մը նետել, ինչ որ մտադիր ենք ընել, մեր գրքոյկին դերակատարին նկատմամբ, երբ ժամանակը գայ:

Նախօրդ էջերու մէջ ջանացինք Թուրքիոյ վեհապետին զլիաւոր մեղսակիցները մատնանիչել: Բայց կայ աւելի մեծ, աւելի հեղինա-

կառոր մի մեղսակից, զոր հոս կը ներկայացընենք մեր ընթերցողներուն. դա կը կոչուի Մամուշ:

Կարգացէք հետեւեալ տողերը, զոր կը թարգմանենք Կ. Պոլսոյ մի թուրք օրագրէն, ինկատի առէք թէ այդ բառերը ամեն թերութեւ կողմէն կը կրկնուին առ նուազն չաբաթը մէկ անգամ, ի նկատի առէք նաև բարեմիտ բայց տգէտ թուրք տարրին գաղափարը ինքնակալ վեհապետի մը վրայ, այն ատեն սա եզրակացութեան պիտի գանք թէ՛ Մամուլին այդ ստրկագիտութեան շնորհիւ շատ դժուար պիտի ըլլար որ մէկ կողմէն Սուլթան Համիտ անսահման զօրութիւն և գործելու ազատութիւն չվերագրէր իր անձին, մինչդեռ միւս կողմէն իր ժողովուրդը կոյր զկուրայն հնազանդութեան պարտականութիւն մը չտեսնէր:

Ահաւասիկ յիշեալ տողերը.

Նորին Վեհափառութիւն, մեր փառապանծ վեհապետը, չոտյալաբար առատաձեռն ինքնակալ, անչափանդիր բարերար, Աստուծոյ մարգարէին փախանորդը, ընդլուսնեայ երկրագունդիս թաղաւորը, հաւատացեալներուն հրամանատարը, անզուգական յաղթահարողը, աշխարհակալներուն սոսլինը, անոր պատիւ եւ փառք կուտայ Թուրքիոյ վեհաշուք գահին, իր օգոստափառ բարեպաշտութիւնը կատարեց այն լուսափիւռ մզկիթին մէջ, որ մին է Անոր շքոյլած մեծ բարեգործութեանց: Նորին Վեհափառութիւն, մեր վեհապետը, աղբիւր ամեն առաքի-

նութեանց , վահան ամեն դժբաղդութեանց , ազդե-
րու բարերաստութեան սկզբնապատճառ , ամենախա-
րող Աստուծոյ շուքը երկրիս վրայ , բաղմած իր
կառքին մէջ զոր պատուով եւ փառքով կը լեցնէր ,
հասաւ մղկիթ ուրկէ անճառելի լոյս մը չողաց : Կա-
տարելէն ետքը իր աղօթքը, որուն միջոցաւ տիեզեր-
քը բարդաւածումի եւ երկնային օրհնութեան կ'ար-
ժանանայ , դարձեալ նստաւ իր կառքին մէջ , որ
աշխարհ մը կարժէ , վասն զի զԱյն կը կրէ , եւ իր
փառաւորութեամբ վերադարձաւ Երլաբլի հոյակապ
պալատը : Երթեւեկութեան միջոցին , զինուորներ
շարուած էին ճամբու վրայ , յաղթական դրօշակներ
ի ձեռին , եւ երբ կ'անցնէր աշխարհիս ամենէն հզօր,
ամենէն նուիրական երանելի վեհապետը , հազարա-
ւոր անձնուէր հպատակներ կը վազէին սքանչանալ
այն դէմքին վրայ , ուր ական յայտնի կ'երևան լեւ-
հութեան նշանները եւ տիեզերակալ Աստուծոյ միա-
ձայնութեամբ կ'ուղղէին պարտաւորիչ աղօթքը . « Բա-
տիշահը՛ չօգ եաշա » :

Հարցում . Բայց Մամուլը կրնա՞ր տարբեր
վարմունք մ'ունենալ ներկայ հանդամանքնե-
րուն տակ :

Պատասխան . Այո՛ . առանց պատշաճութեան
սահմանէն դուրս ելլելու , առանց յարգանքի
եւ հպատակութեան օրինաց դէմ մեղանչելու ,
կրնար հասկցնել թէ՛ վեհապետ մ'ալ անկիւնի
մուրացկանին խօսքէն շինուած է :

Կ'ուղէ՞ք անձ մը բարոյապէս մահացնել .
Շողօքորթեցէ՛ք զայն :

Հայաստանի Ազգային գրադարան

304

307

281

307

Ժողովուրդին ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ին
Հրատարակութիւնները

Թիի

1. Թրքոնիզին Մանգ . 50
2. Հիւլի » » 50
3. Սուլթանն ԱՊՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏ
ԻնՉՊԷՍ ՄԵՌԱԻ Ֆր . 1. —

Ի ՄՈՏՈՅ ՀՐԱՅԱՐԱՆԵԼԻ

Թիի 4 . . . ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ
Արհիարի Յիշատակին

Դիմել տա՛

M . ARAM

Grand Café Arménien

Le Caire - Egypte

10

18182